

Voorwoord

Voor u ligt de 'Staat van de Haagse Economie 2005'. Deze monitor is ontwikkeld tijdens het project Impuls Haagse Economie, en inmiddels is de derde jaargang opgesteld door de afdeling Onderzoek van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling. De publicatie biedt beleidsinformatie voor de ontwikkeling van het economisch beleid van de gemeente Den Haag. De 'Staat van de Haagse Economie 2005' geeft een analyse van de economie van Den Haag in vergelijking met de regio, de drie andere grote steden en de rest van Nederland. Een variëteit aan onderwerpen passeert de revue zoals werkgelegenheid, omzet, opleidingsniveau, inkomen, arbeidsparticipatie, pendel, vastgoed, recreatie en toerisme, bereikbaarheid en imago. In de monitor zijn de meest recente feiten en cijfers opgenomen. De publicatie geeft dus een actueel beeld van de Haagse economie.

Het is mijn bedoeling u deze monitor jaarlijks aan te bieden. De monitor zal in het voorjaar verschijnen. Op deze wijze kunt u in het kader van de begrotingsvoorbereidingen de monitor optimaal benutten.

Omdat ik grote waarde hecht aan transparantie van relevante beleidsinformatie zal de 'Staat van de Haagse Economie 2005' ook op internet worden geplaatst (www.denhaag.nl). Daar is naast deze publicatie ook 'Den Haag in cijfers' te raadplegen, een elektronisch statistisch zakboek, waarmee u een groot deel van de cijfers uit deze publicatie ook in grafiekvorm en op kaartbeeld kunt inzien en de informatie 'op maat' en in tal van combinaties kunt opvragen. Voor meer informatie en vragen over een specifiek onderwerp kunt u altijd terecht bij de afdeling Onderzoek van de Dienst Stedelijke Ontwikkeling (tel: 070 353 4874).

Ik hoop en verwacht dat u met deze publicatie een toegankelijke bron met basisinformatie over de economie van Den Haag aan te bieden.

Mei 2005
De wethouder voor Economie en Personeel

Mr. P.T. van Woensel

Samenvatting en conclusies

Hoe zit de Haagse economie in elkaar?

Den Haag is een echte dienstestad. Met name de overheid is sterk vertegenwoordigd met relatief grote bedrijven. Bijna drie keer zoveel mensen werken in Den Haag bij het openbaar bestuur als in de andere drie grote steden en Nederland. Wanneer we dit aspect minder laten meetellen, blijkt de private sector en de verzorgende werkgelegenheid net zo groot te zijn als in de andere drie grote steden. Opvallend in Den Haag is ook de sterk ontwikkelde telecommunicatie. Zij vormt samen met de sector technologie en de media één van de voorgestelde speerpunten van het economisch beleid. Deze sector is sinds 1999 sterk gegroeid, zowel in het aantal vestigingen als in het aantal werkzame personen. Een ander speerpunt is de vrijetijdseconomie. Deze heeft het de afgelopen jaren ook goed gedaan, maar vertoont vanaf 2003 wat terugval.

De productiviteit in Den Haag ligt boven het landelijk gemiddelde. Met name de financiële- en zakelijke diensten zijn sterk productief. Wel kent de Haagse regio op meerdere fronten een lagere productiviteit t.o.v. de G4. Er is de afgelopen jaren vooral flink geïnvesteerd in de telecommunicatie. Verder blijven de investeringen onder het landelijk gemiddelde.

Hoe heeft Den Haag het gedaan de afgelopen jaren?

De werkgelegenheid in Den Haag is in 2004 gegroeid. In de afgelopen vijf jaar deed Den Haag het iets beter dan de andere steden van de G4 en Nederland. Zowel de werkgelegenheid als de productiviteit is toegenomen.

De groei zat in het afgelopen jaar vooral in het openbaar bestuur en de internationale instellingen ten gevolge van een administratieve toevoeging. Daarnaast deed de detailhandel het goed en ook de TMT sector en het onderwijs. Verliezers het afgelopen jaar waren de zakelijke dienstverlening, de kleinschalige industrie en de vrijetijdseconomie.

Dieper uitgespit blijkt dat een aantal branches hun groei in 2004 niet vast konden houden. Alleen het openbaar bestuur en de cultuur, sport en recreatie hebben de grote groei van de afgelopen vijf jaar vast weten te houden of te versterken. Van hen is alleen de cultuur, sport en recreatieve sector een groeibrijlantje.

Bij de grote dalers van de laatste vijf jaar waren alleen het maken van metalen producten en de activiteiten ten behoeve van de financiële instellingen in staat om de trend om te buigen naar een groei voor 2004.

Met de Haagse omzet, winsten, investeringen en export gaat het minder goed dan vorig jaar.

De omzetgroei is in 2003 omgeslagen naar een negatief cijfer en dit is nog versterkt in 2004.

De winsten staan onder druk in Den Haag maar zijn stabiel gebleven in de andere drie grote steden.

Er wordt door meer bedrijven geïnvesteerd en ook de hoogte van de investeringen nemen toe.

Den Haag vertoont weinig export gerichtheid.

Het MKB domineert de bedrijvenstructuur, vooral éénmansbedrijven. De werkgelegenheid zit vooral bij het grootbedrijf waarbij met name de collectieve sector een belangrijke rol speelt. De gemeente Den Haag is de grootste werkgever in de stad.

Het aantal starters is in 2004 weer toegenomen. De groep die een bedrijf start is veranderd ten opzichte van 1994. Er komen steeds meer oudere en/of goed opgeleide starters die vanuit loondienst starten. Zij hebben vaker mensen in dienst, en hebben vaker al ervaring in het starten van een bedrijf. Er vertrekken per saldo nog steeds meer bedrijven uit de stad dan dat er terugkomen. Het vertreksaldo wordt hier wel langzaam kleiner.

Het is belangrijk dat bedrijven kunnen doorgroeien van klein naar groot binnen de stadsgrenzen. De ruimte op bedrijventerreinen is gering in Den Haag, maar biedt voor de toekomst wel perspectief, met name door regionale samenwerking. Het aanbod van kantoren neemt toe maar is nog steeds op een acceptabel niveau.

En het aanbod van winkels is hoog in Den Haag.

Doet iedereen mee?

De Haagse bevolking 'doet steeds meer mee'. De deelname aan het arbeidsproces is hoog wat resulteert in ca. 214.000 werkende Hagenaars. De Haagse beroepsbevolking is relatief goed opgeleid.

Wel is er sprake van enige polarisatie. Den Haag heeft meer mensen met een hoge opleiding en minder mensen met een middelbare opleiding dan landelijk het geval is.

Niet iedereen werkt. Zo'n 5% van de beroepsbevolking is werkloos. In vergelijking met de G4 en Nederland heeft Den Haag relatief veel jongere, lager opgeleide en werklozen van niet-Nederlandse herkomst.

Het opleidingsniveau van de werklozen stijgt. Ook is er een verschuiving opgetreden van langdurig naar kortdurende werkloosheid.

Den Haag heeft een grote aantrekkingskracht als werkverschaffer op de regio en omstreken. Er werken dan ook steeds meer niet-Hagenaars in Den Haag. Toch komt nog meer dan de helft van de mensen die in Den Haag werken uit de stad zelf. De rest komt uit andere steden, met name de gemeenten in de buurt. De Haagse beroepsbevolking werkt ook voor het grootste deel in Den Haag (55%). Voor zover zij forensen is dat vooral naar de nabij gelegen gemeenten.

Hoe prettig en/of populair is Den Haag?

Den Haag is regeringszetel, koninklijke residentie en internationale stad van recht, vrede en veiligheid.

Den Haag biedt cultuur en vermaak. Madurodam, Scheveningen en de musea zijn de toppers.

Daarnaast is er strand en zee. Niet alleen toeristische bezoekers komen op Den Haag af, ook de zakelijke markt is belangrijk. Ook internationaal staat Den Haag op de kaart. Den Haag mag zich vierde VN-stad van de wereld noemen. Den Haag herbergt vele instellingen op het gebied van recht, vrede en veiligheid. De stad onderhoudt contacten met vrijwel alle landen in de wereld. Het belang van Den Haag's internationale positie zowel in het internationale bedrijfsleven als in de diplomatieke wereld, blijkt ook uit het feit dat Den Haag in totaal een kleine 28.000 expats kent.

De Haagse bedrijven zijn gaandeweg licht positiever over het ondernemingsklimaat in hun stad.

Belangrijkste pluspunt is de aanwezigheid van een grote afzetmarkt en een concentratie van zakelijke/facilitaire diensten. Er is echter ontevredenheid over de houding van werknemers, de bereikbaarheid, de beschikbaarheid van bedrijventerreinen en de veiligheid. Problemen waar overigens meer steden mee kampen. Maar het blijkt wel dat Den Haag kansen heeft ten aanzien van het imago bij ondernemers: landelijk wijzen er maar weinig Den Haag aan als interessante alternatieve vestigingsplaats. Op basis van de waardering door de eigen ondernemers is dit echter onterecht.

Wat voor bevolking heeft Den Haag?

Den Haag is een stad van uitersten; relatief jong én relatief oud! Maar de verjonging blijft doorgaan.

Het aandeel Hagenaars van buitenlandse komaf komt steeds dichterbij de 50%.

Het aandeel inwoners met een HBO of WO opleiding blijft toenemen, Den Haag wordt slimmer. Al met al heeft Den Haag een sterke concentratie van jonge en hoog opgeleide mensen.

Den Haag heeft, evenals de andere grote steden, in vergelijking met Nederland meer huishoudens in de lagere inkomenscategorieën.

De omvang van de totale bevolking in Den Haag zal in de toekomst nog toenemen tot ca. 500.000 inwoners.

Er komen meer mensen in de middengroep van 40 tot 75 jaar, maar ook meer jongeren. Daardoor neemt de demografische druk nog iets af.

Groeipotenties liggen voor Den Haag in zakelijke diensten, bestuur, zorg en onderwijs.

Tegenvallers worden verwacht in financiële diensten, telecom en industrie.

Als we alles op een rijtje zetten, wat is dan de conclusie? Wat is er goed of slecht aan Den Haag?

Oftewel: waar zitten de krachten en de problemen?

Het uitgesproken dienstenprofiel biedt Den Haag een goed perspectief op de toekomst: de economie verschuift immers richting een kennis- en diensteneconomie, waarin ook hoogwaardige industrie en handel/logistiek, maar zeker ook kennisintensieve (semi-) overheidsdiensten een belangrijke rol spelen.

Op basis van de algemene economische en maatschappelijke ontwikkelingen worden voor Den Haag groeipotenties gezien in de zakelijke diensten, (inter- en) nationaal bestuur, zorg en onderwijs.

Tegenvallers worden verwacht in financiële diensten, telecom en industrie. Dit betekent feitelijk dat er niet alleen positieve groeiverwachtingen richting toekomst zijn, maar dat er ook rekening gehouden moet worden met negatievere ontwikkelingen in delen van de economie die voor Den Haag wel van belang zijn.

Op gebied van de bedrijfsomgeving zal Den Haag rekening moeten houden met een gestage groei van de mobiliteit en een blijvend toenemende economische ruimtevraag.

Per saldo zal op termijn de gemiddelde positie van Den Haag, afgezet tegen de landelijke ontwikkelingen en de andere G4-steden, naar verwachting niet ingrijpend wijzigen. De verwachting

dringt zich op dat op korte termijn nog een verdere toename van de Haagse werkloosheid plaats zal vinden.

Op middellange termijn zullen in Den Haag echter door een groeiende arbeidsparticipatie en een verdere verjonging van de Haagse bevolking -waarbij het aandeel mensen in de werkzame leeftijd (15-64 jaar) toeneemt- wel steeds meer mensen beschikbaar komen voor de arbeidsmarkt. Hier ligt een belangrijke kans voor nabije toekomst.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	1
Samenvatting en conclusies.....	2
Inhoudsopgave.....	5
Inleiding.....	6
Leeswijzer.....	6
1 De Haagse economie, clusters en productiviteit.....	9
1.1 Den Haag overheidsstad of dienstestad?.....	9
1.2 Den Haag in relatie tot de G4.....	10
1.3 De Technologie-/media-/Telecommunicatie sector.....	11
1.4 De vrijetijdseconomie.....	13
1.5 Hoe productief is Den Haag?.....	14
1.6 Hoe investeert het Haagse bedrijfsleven?.....	16
2 De groei van Den Haag.....	19
2.1 Hoe ging het de afgelopen jaren?.....	19
2.2 Waar zit de groei?.....	21
2.3 Groeibriljantjes?.....	22
2.4 Hoe gaat het met de Haagse omzet, winsten, investeringen en export?.....	24
3 Werken in Den Haag.....	25
3.1 Hoeveel Hagenaars werken?.....	25
3.2 Welke Hagenaars werken?.....	27
3.3 Wat is het opleidingsniveau van de werkenden?.....	29
3.4 Welke Hagenaars werken niet?.....	30
3.5 Wie reizen er uit en naar Den Haag?.....	32
3.6 Nog even alles op een rijtje.....	35
4 Ondernemend Den Haag.....	37
4.1 De rol van het MKB.....	37
4.2 Wie zijn de grootste werkgevers?.....	38
4.3 Zijn er veel starters?.....	39
4.4 En hoe is de bedrijfsdynamiek?.....	40
4.5 Komen er veel bedrijven naar Den Haag? Of gaan ze juist vaker weg?.....	41
4.6 Is er ruimte voor ondernemen in Den Haag?.....	42
5 De aantrekkingskracht van Den Haag.....	46
5.1 Komen er veel bezoekers?.....	46
5.2 Welke rol speelt het toerisme in de Haagse economie?.....	48
5.3 Hoe internationaal is Den Haag?.....	49
5.4 Wat is het belang van de internationale organisaties?.....	50
5.5 Hoe staat het met de internationale bedrijvigheid?.....	51
6 De beleving van Den Haag.....	52
6.1 Hoe beleven ondernemers de Haagse regio?.....	52
6.2 En het imago dan...?.....	56
7 Talent en koopkracht in Den Haag.....	58
7.1 Hoe jong is Den Haag?.....	58
7.2 Hoe slim en creatief is Den Haag?.....	60
7.3 Hoe rijk is Den Haag?.....	62
8 De Haagse toekomst.....	65
8.1 Hoe zal de bevolking zich ontwikkelen?.....	65
8.2 Hoe zal het met de economie gaan? Waar zitten groeipotenties?.....	72
Bijlage 1 Tabellen.....	71
Bijlage 2 Identificatie van de Haagse clusters.....	72
Begrippenlijst.....	75

Inleiding

Het begrip 'economie' heeft verschillende betekenissen. Om een dergelijk containerbegrip te beschrijven is het noodzakelijk om deze uiteen te rafelen in verschillende aspecten. In dit rapport wordt de Haagse economie verdeeld in een aantal onderdelen die in de diverse hoofdstukken zijn terug te vinden.

De 'Staat van de Haagse Economie 2004' is ontwikkeld tijdens het project Impuls Haagse Economie als voortzetting en verbetering van de 'Staat van de Haagse Economie 2003'. Om tegemoet te komen aan de wensen van de afdeling Economie & Voorzieningen werd in deze monitor een aantal items opgenomen waarvoor beleidsinformatie nodig is. Te denken valt aan informatie over de technologie-/media-/telecomsector, de vrijetijdseconomie en eventueel de creatieve klasse. In de huidige versie van 2005 zijn deze thema's gehandhaafd om zodoende tot een monitor te komen met tijdreeksen. Behalve de in de 'Impuls' genoemde prestaties is het ook mogelijk om in de toekomst de indicatoren van het Grote Steden Beleid mee te nemen, en de bestuurlijke kengetallen.

Het doel van de monitor is een beschrijving te geven van de stand van zaken op een aantal aspecten van de Haagse economie zodanig dat hieruit beleidsinformatie voor de ontwikkeling van het economisch beleid van de gemeente Den Haag kan worden afgeleid.

De monitor wordt jaarlijks uitgebracht. Het is vanuit oogpunt van beschikbaarheid van externe informatie het meest voor de hand liggend om de nota in het voorjaar uit te brengen.

Leeswijzer

In hoofdstuk één wordt ingegaan op de structuur van de Haagse werkgelegenheid. Den Haag wordt zowel apart beschouwd als in samenhang met de andere grote steden van de G4, Amsterdam, Rotterdam en Utrecht.

In § 1.3 wordt ingegaan op de technologie-/media-/telecommunicatiesector die van belang is in Den Haag en ook in de toekomst een grote rol zal spelen. In § 1.4 staat de vrijetijdseconomie centraal. Vervolgens wordt ingegaan op de productiviteit en het investeringsprofiel van de Haagse bedrijven.

Het tweede hoofdstuk laat zien hoe de Haagse werkgelegenheid is gegroeid in de afgelopen jaren. Welke bedrijfssectoren vooral verantwoordelijk waren voor de groei en hoe het met de omzet, winsten, investeringen en export gaat.

Hoofdstuk drie is toegespitst op de werkende beroepsbevolking. Dit hoofdstuk geeft een beschrijving van de samenstelling van de werkende Hagenaren naar kenmerken als geslacht, leeftijd, opleidingsniveau e.d. Tevens wordt ingegaan op dat deel van de Haagse bevolking dat niet deelneemt aan het arbeidsproces en op de pendelstromen.

De rol van het MKB komt aan de orde in hoofdstuk vier. In dit hoofdstuk komen ook starters en de algehele bedrijfdynamiek aan bod. Ook wordt nader ingegaan op de ruimte die er is voor ondernemen.

Hoofdstuk vijf gaat in op de aantrekkingskracht van Den Haag. Zowel voor toeristische bezoekers als voor internationale bedrijven en organisaties.

Het imago en de beleving van Den Haag wordt beschreven in het zesde hoofdstuk. Het zevende hoofdstuk laat zien hoeveel creativiteit en koopkracht er in Den Haag aanwezig is. Ook komt de leeftijdsopbouw van Den Haag aan de orde.

Het laatste hoofdstuk gaat in op de toekomst van Den Haag. Hoe zal het gaan met de bevolkingsontwikkeling, hoe gaat de economie zich ontwikkelen. En waar zitten de groeipotenties.

Doordat er nog geen beschikking is over nieuwe gegevens zijn de hoofdstukken vier tot en met acht nagenoeg ongewijzigd gebleven ten opzichte van 'De staat van de Haagse economie 2004'.

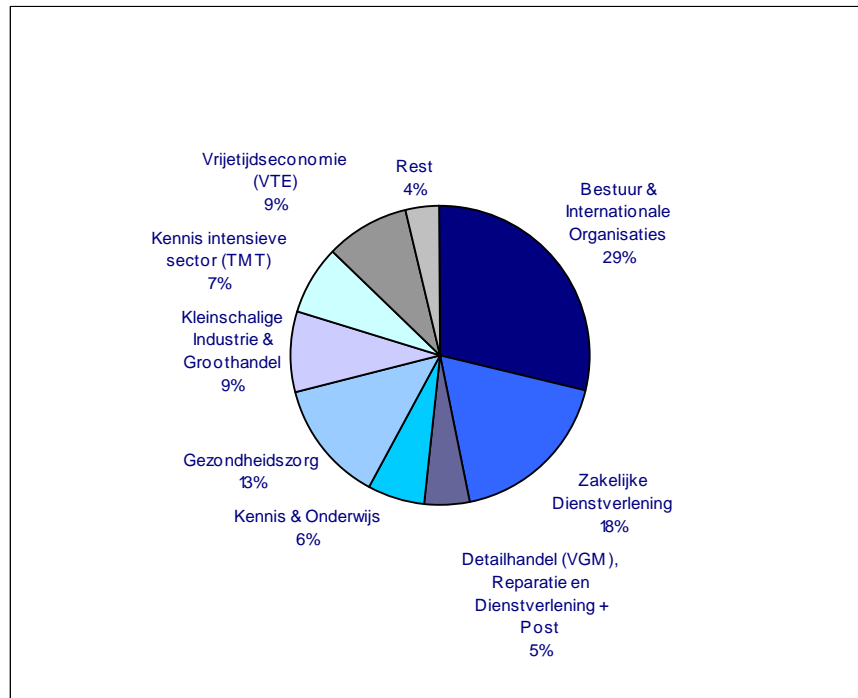
1 De Haagse economie, clusters en productiviteit

Een belangrijke factor die het succes van een stad bepaalt is de werkgelegenheidsstructuur. In welke sectoren werken de meeste mensen in Den Haag. Welke sectoren vertonen de meeste groei of neergang en waar wordt het meeste geld verdiend?

1.1 Den Haag overheidsstad of dienstestad?

Per 1 januari 2004 werken er in Den Haag 223.480 mensen voor ten minste 12 uur per week. Zij werken in een stad die bij buitenstaanders bekend staat als de stad van de ministeries. De overheid is gezichtsbepalend voor deze stad. Nou is het inderdaad zo dat Den Haag gedomineerd wordt door de overheid, maar de stad aan zee heeft nog wel meer te bieden. De zakelijke diensten, bank en verzekeringswezen, ICT bedrijven, vrijetijdseconomie en de gezondheidssector spelen ook een belangrijke rol.

Figuur 1.1 Werkgelegenheid in Den Haag in clusters, 2004¹

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Dit alles neemt echter niet weg dat het cluster bestuurscentrum het grootste cluster is, met 29% van het aantal werkzame personen. Dit komt neer op bijna 65.000 werkzame personen. Dit cluster wordt voornamelijk gevormd door rijksoverheid (de ministeries), provincie en gemeentelijke overheid en de extraterritoriale instellingen en organisaties. Dit jaar is voor het eerst het aantal werkzame personen bij de extraterritoriale instellingen en organisaties meegeteld in het totaal. Hierdoor is de werkgelegenheid in deze sector extra toegenomen met ongeveer 6.000 werknemers. Maar ook zonder deze trendbreuk was er een toename van de werkgelegenheid in deze sector.

In het overheidscluster valt slechts vier procent van de bedrijven. Dit cluster is hiermee degene met de grootste gemiddelde bedrijfsomvang. Gemiddeld heeft een vestiging in dit cluster 92 werkzame personen.

¹ Voor identificatie van de clusters zie de bijlage

Een tweede belangrijke sector is de zakelijke diensten die met bijna 40.000 werkzame personen voor 18% van de werkgelegenheid verantwoordelijk is. Hieronder vallen vooral financiële diensten, fiscaal- en juridische dienstverlening, bank- en verzekeringswezen en ontwerp- en adviesbureaus. Daarnaast horen ook de overige zakelijke diensten zoals uitzendbureaus en schoonmaakbedrijven e.d. hierin thuis. Dit cluster wijkt met een gemiddelde bedrijfsomvang van 12 werkzame personen niet af van het stedelijk gemiddelde (13 werkzame personen per vestiging).

Gezondheidszorg is de derde omvangrijke sector. Den Haag heeft enkele grote ziekenhuizen binnen de stadsgrenzen. Evenals enkele grote verzorgingstehuizen. Ruim 29.000 banen heeft deze sector met gemiddeld 19 werknemers per vestiging.

Bij de kleinere clusters zijn vooral de vrijetijdseconomie, de kleinschalige industrie & groothandel en de TMT sector van belang.

De vrijetijdseconomie valt vooral op vanwege de kleine gemiddelde vestigingsomvang. Met een gemiddeld aantal van 4 werknemers per vestiging vind je hier de kleinste vestigingen. Er werken een kleine 21.000 mensen. Bijna één derde (32%) van alle vestigingen valt in deze sector.

De kleinschalige industrie en groothandel biedt 9% van de werkgelegenheid met ruim 19.000 arbeidsplaatsen. De vestigingen hebben gemiddeld acht werknemers.

De TMT sector (technologie-/media-/telecom) bevat telecom bedrijven, informatie technologie, hoogwaardige grafische industrie en de multi media. Met bijna 17.000 arbeidsplaatsen levert zij zeven procent van alle werkgelegenheid in Den Haag. Het zijn relatief grote vestigingen met gemiddeld 18 werknemers per vestiging.

De sector kennis en onderwijs is met ca. 13.000 werkzame personen qua aandeel in de werkgelegenheid niet zo'n topper, maar dit cluster heeft na de overheid wel de meeste werkzame personen per bedrijf (26 werkzame personen per vestiging).

Bij de detailhandel, reparatie, diensten en post zijn het vooral kleine vestigingen. Gemiddeld werken hier vijf werknemers per vestiging.

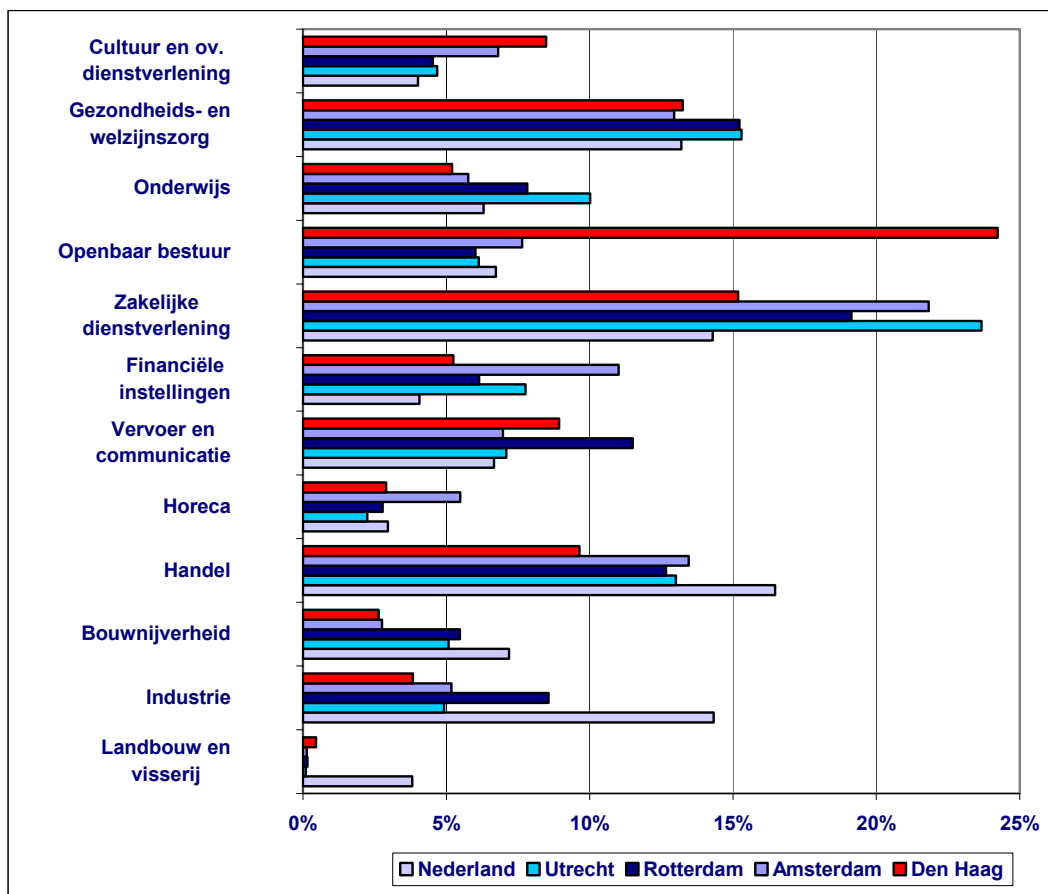
**Samenvattend: Den Haag overheidsstad of dienstenstad?
Den Haag is een echte dienstenstad. Met name de overheid is sterk vertegenwoordigd met relatief grote bedrijven.**

1.2 Den Haag in relatie tot de G4

In Den Haag werken twee tot drie keer zoveel mensen in het openbaar bestuur als in de andere drie grote steden en Nederland. Er werken ook veel mensen in de gezondheidszorg en de zakelijke diensten, maar in vergelijking met Nederland en de andere drie grote steden zijn dat er niet extreem veel.

Omdat het openbaar bestuur een grote rol speelt in Den Haag kunnen de andere sectoren zich minder prominent profileren. Wanneer we de rol van de overheid op een fictieve 7% van de werkgelegenheid zouden zetten, dit is ongeveer het percentage dat ook in de andere drie grote steden is weggelegd voor de overheid, dan zien we dat de verdeling van werkgelegenheid naar sector in Den Haag ongeveer overeenkomt met de andere grote steden. De zakelijke diensten en de zorgsector zijn dan zeker zo sterk als in de andere grote steden.

Figuur 1.2 Werkgelegenheid naar sector in 2004, G4 en Nederland (2003)

Bron: Vastgoedmonitor, bewerking DSO afd. Onderzoek

Samenvattend: Den Haag in relatie tot de G4

In Den Haag werken bijna drie keer zoveel mensen in het openbaar bestuur als in de andere drie grote steden en Nederland. Laten we dit aspect minder meetellen dan is de private sector en de verzorgende werkgelegenheid even groot als in de andere grote steden.

1.3 De Technologie-/media-/Telecommunicatie sector

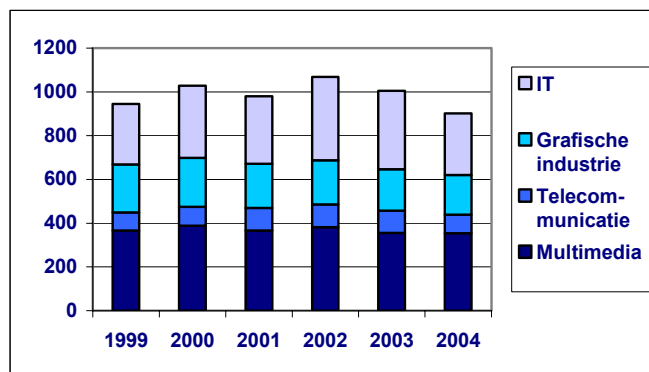
Eén van de speerpunten in het economisch beleid voor de komende jaren wordt samengevat in de kreet: 'kennis is kracht'. Wat wordt hiermee bedoeld? De Haagse economie draait voor een groot deel op kennis. Die kennis is aanwezig bij bedrijven, overheidsinstanties, bij de Haagse beroepsbevolking, in opleidingsinstituten en internationale ondernemingen. Die kennis moet beter worden aangewend zodat er meer bedrijven gebruik van kunnen maken. Hiervoor worden verschillende maatregelen genomen die in de 'Impuls Haagse economie 2005-2009' worden genoemd.

Daarnaast is het van groot belang om datgene wat er al is op dit terrein te koesteren en uit te bouwen.

Den Haag heeft verschillende bedrijven in de technologie-/media-/telecommunicatie sector (TMT). Hieronder verstaan wij ook de grafische industrie en de informatie technologie (IT). Zo heeft Den Haag vier van de vijf belangrijkste telecombedrijven binnen haar grenzen. Het beleid ten aanzien van de TMT economie zal er op gericht zijn om deze sector te koesteren en uit te bouwen naar de ontwikkeling van multimedia toepassingen. Om na verloop van tijd te kunnen kijken of er iets is bereikt op dit vlak wordt in deze monitor een aantal kenmerken van de TMT sector op een rijtje gezet.

Onderstaande figuur laat zien dat er in Den Haag in 2004 ruim 900 vestigingen zijn in de TMT sector. Het aantal vestigingen vertoont hiermee een vrij stabiel beeld vanaf 1999 (zie ook de tabel in de bijlage). Hierbij moet in gedachten worden gehouden dat de grenscorrectie die per 1 januari 2002² van kracht werd ca. veertig extra vestigingen in deze sector opleverde. Deze extra vestigingen kwamen voor een groot deel voor in de IT sector (22). Ook in de multimedia en de grafische industrie kwamen er verschillende vestigingen bij (± 7 vestigingen in beide sectoren).

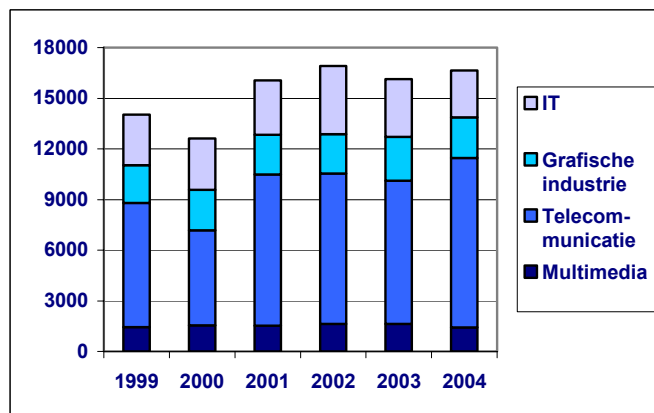
Figuur 1.3 Aantal vestigingen in Den Haag in de TMT sector

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Het aantal banen in de TMT sector laat een ander beeld zien. Waar het aantal vestigingen in de sector relatief klein is, is het aantal banen in deze sector relatief groot. In 2004 werkten ruim 16.600 mensen in deze sector, gemiddeld 18 per vestiging. In deze sector heeft de grenscorrectie ruim 1.000 werkzame personen opgeleverd in 2002.

Figuur 1.4 Aantal werkzame personen in Den Haag in de TMT sector

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

In totaal is sinds 1999 de werkgelegenheid in deze sector toegenomen met 19% van 14.000 tot ruim 16.600 werkzame personen. Het aantal vestigingen is in dezelfde periode gestegen tot 1.068 in 2002, om daarna weer af te nemen tot 902 in 2004. In totaal een afname met vijf procent sinds 1999. Deze sector omvat in 2004 8% uit van de totale Haagse werkgelegenheid, en 5% van het totaal aantal vestigingen.

Tabel 1.1 Vestigingen en werkzame personen in de TMT sectoren in 2004

	Aantal vestigingen		Aantal Werkzame personen	
Multimedia	354	39%	1.431	9%
Telecommunicatie	85	9%	10.041	60%
Grafische industrie	182	20%	2.399	14%

² Bij deze grenswijziging werd het stadsdeel Leidschenveen-Ypenburg aan Gemeente Den Haag toegevoegd.

IT	281	31%	2.768	17%
Totaal	902	100%	16.639	100%

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Samenvattend: De TMT sector

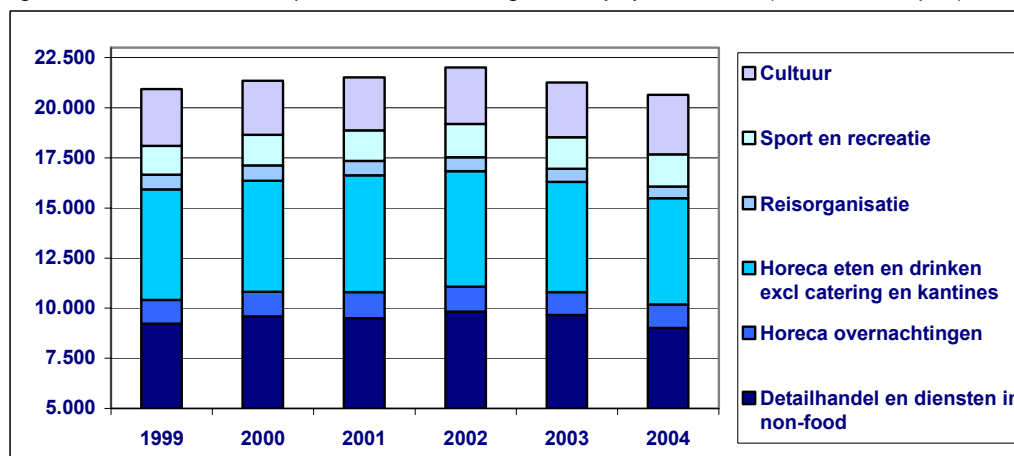
In de TMT sector is sinds 1999 schaalvergroting opgetreden. Het aantal bedrijven is afgenomen, maar het aantal werkzame personen in de TMT sector is sinds 1999 toegenomen.

1.4 De vrijetijdseconomie

Het versterken van de vrijetijdseconomie is eveneens één van de speerpunten in het economisch beleid, van belang om een grotere binding aan de stad te krijgen. Een aantal primaire gegevens over deze sector volgt hieronder.

De vrijetijdseconomie bestaat uit de subgroepen detailhandel en diensten in de non-food, horeca, transport over water, reizen, cultuur, sport en recreatie. Den Haag heeft in 2004 ruim 20.600 banen in deze sector en ruim 5.000 vestigingen. De vrijetijdseconomie vertoont een redelijk stabiel beeld over de afgelopen jaren zoals blijkt uit de volgende figuur en de tabel in de bijlage.

Figuur 1.5 Aantal werkzame personen in Den Haag in de vrijetijdseconomie (exclusief transport)³

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

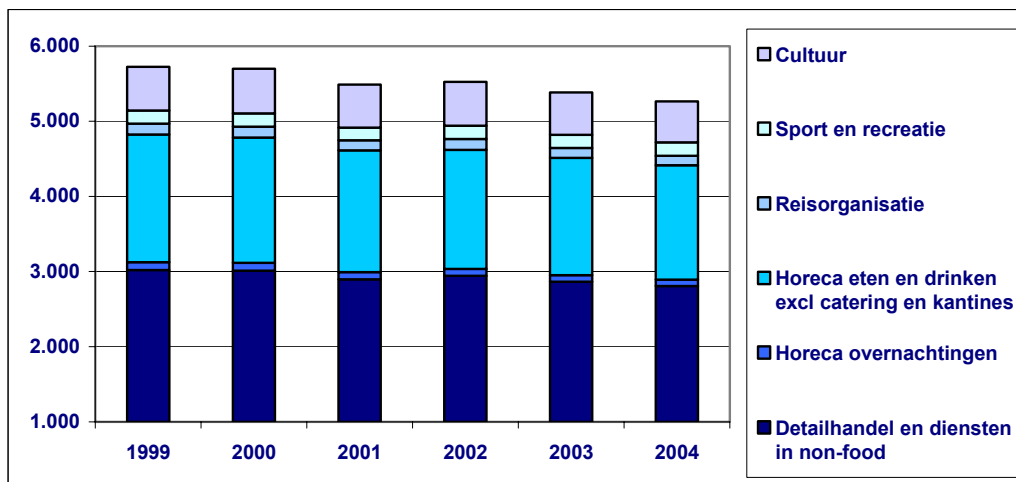
Het aantal werkzame personen is sinds 1999 met 1,7% afgenomen, een gemiddelde jaarlijkse afname van 0,1%⁴. Dit geldt niet voor alle subsectoren. De sport en recreatie en de cultuur laten een toename in de werkgelegenheid zien. De overige subsectoren hebben minder werkzame personen dan in 1999.

Het aantal vestigingen laat voor de laatste zes jaar een gestage afname zien. In totaal is er sinds 1999 een afname van het aantal vestigingen met 8%, een gemiddelde jaarlijkse afname van 1,7%.

Figuur 1.6 Aantal vestigingen in Den Haag in de vrijetijdseconomie (exclusief transport)

³ In deze figuur is de sector transport weggelaten omdat het hier om slechts twee bedrijven gaat met maar vijf werkzame personen. Deze zijn in de grafiek niet terug te vinden.

⁴ De grenscorrectie van 2002 heeft geen invloed gehad op de vrijetijdseconomie. Er bevinden zich nauwelijks bedrijven en werkzame personen in Leidschenveen/Ypenburg in de vrijetijdseconomie.

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Tabel 1.2 Vestigingen en werkzame personen in de vrijetijdseconomie in 2004

	Aantal vestigingen		Aantal Werkzame personen	
	Aantal	%	Aantal	%
Detailhandel en diensten in non-food	2.808	53%	9.023	44%
Horeca overnachtingen	83	2%	1.160	6%
Horeca eten en drinken excl catering en kantines	1.527	29%	5.306	26%
Transport	2	0%	5	0%
Reisorganisatie	123	2%	581	3%
Sport en recreatie	180	3%	1.614	8%
Cultuur	543	10%	2.965	14%
Totaal	5.266	100%	20.654	100%

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Samenvattend:

De vrijetijdseconomie heeft het goed gedaan tot 2002, en vertoont sindsdien wat terugval. De sport en recreatie en de cultuur deden het goed, de andere subsectoren wat minder.

1.5 Hoe productief is Den Haag?

De werkgelegenheid is natuurlijk een belangrijk gegeven, maar biedt geen volledig beeld van de economie van Den Haag, omdat dit nog niets zegt over de productie van de verschillende sectoren. Met andere woorden: waar wordt het geld verdiend? Sommige sectoren bieden weliswaar relatief weinig werkgelegenheid, maar kunnen door een toegevoegde waarde per werknemer wel van een groot economisch belang zijn. Figuur 1.7 gaat uit van de bruto toegevoegde waarde per werknemer, wat een maatstaf is voor productie⁵. De cijfers hebben betrekking op de regio Den Haag exclusief Zoetermeer.

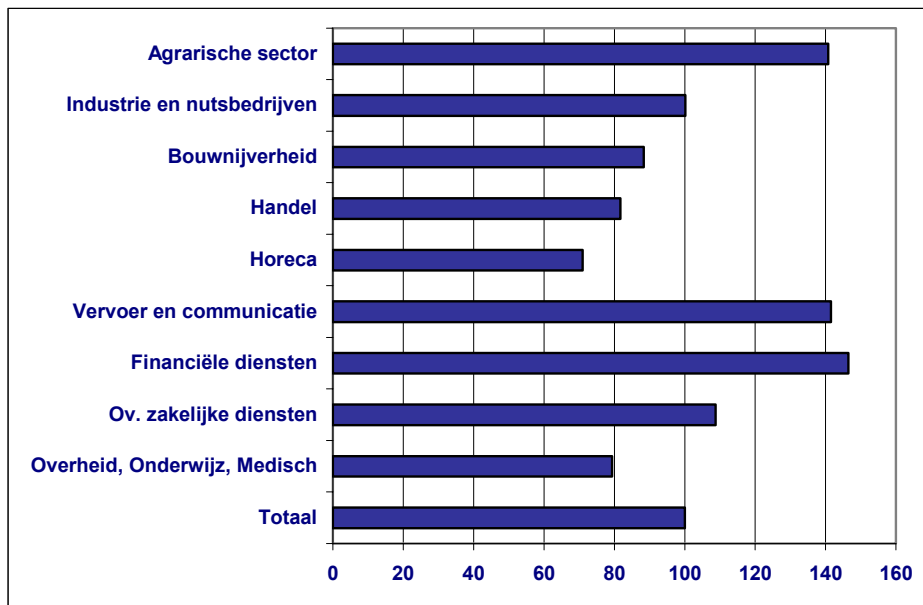
De onderstaande figuur werpt een ander beeld op het economische belang van de verschillende sectoren. In de overheid wordt bijvoorbeeld een benedengemiddelde productiviteit gehaald⁶. Ditzelfde geldt voor de handel, horeca en bouw. De financiële diensten leveren daarentegen een veel hogere toegevoegde waarde per werknemer dan het regionale gemiddelde, terwijl ook de overige zakelijke

⁵ Cijfers over productie, zeker op sectorniveau, zijn pas met een grote vertraging beschikbaar. De meest recente regionale cijfers van het CBS dateren uit 2002.

⁶ Dit hangt samen met de definitie en berekeningswijze, zie ook de begrippenlijst.

diensten relatief zeer productief zijn. Vervoer/communicatie ontstijgt het gemiddelde nauwelijks. De agrarische sector (inclusief Westland) levert eveneens een grote productie per werknemer.

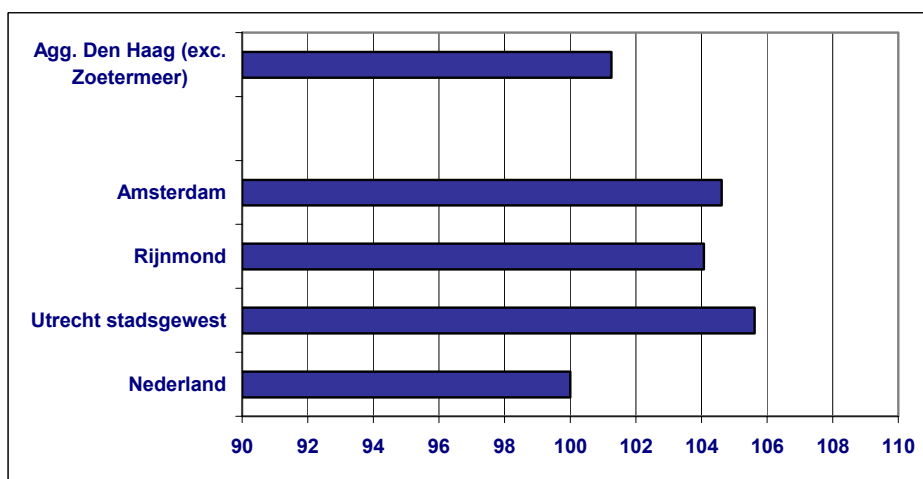
Figuur 1.7 Productiviteit per sector, regio Den Haag 2002 (100=totaal)

Bron: CBS, bewerking Afdeling Onderzoek

Bij het zien van figuur 1.7 dringt de vraag zich op hoe de productiviteit van de regio Den Haag er uitziet in vergelijking met de andere grote steden en het Nederlands gemiddelde. Dit is grafisch weergegeven in figuur 1.8, waarin het Nederlands gemiddelde als standaard is genomen (index=100). Het blijkt dat de Haagse regio een hogere productiviteit behaalt dan het Nederlands gemiddelde, maar dat de andere regio's binnen de G4 een stuk beter scoren. Dit wordt veroorzaakt door de sterke aanwezigheid van de hoogproductieve sectoren zakelijke diensten en financiële instellingen in deze steden. In Den Haag is de overheid oververtegenwoordigd, en deze sector is juist benedengemiddeld productief.

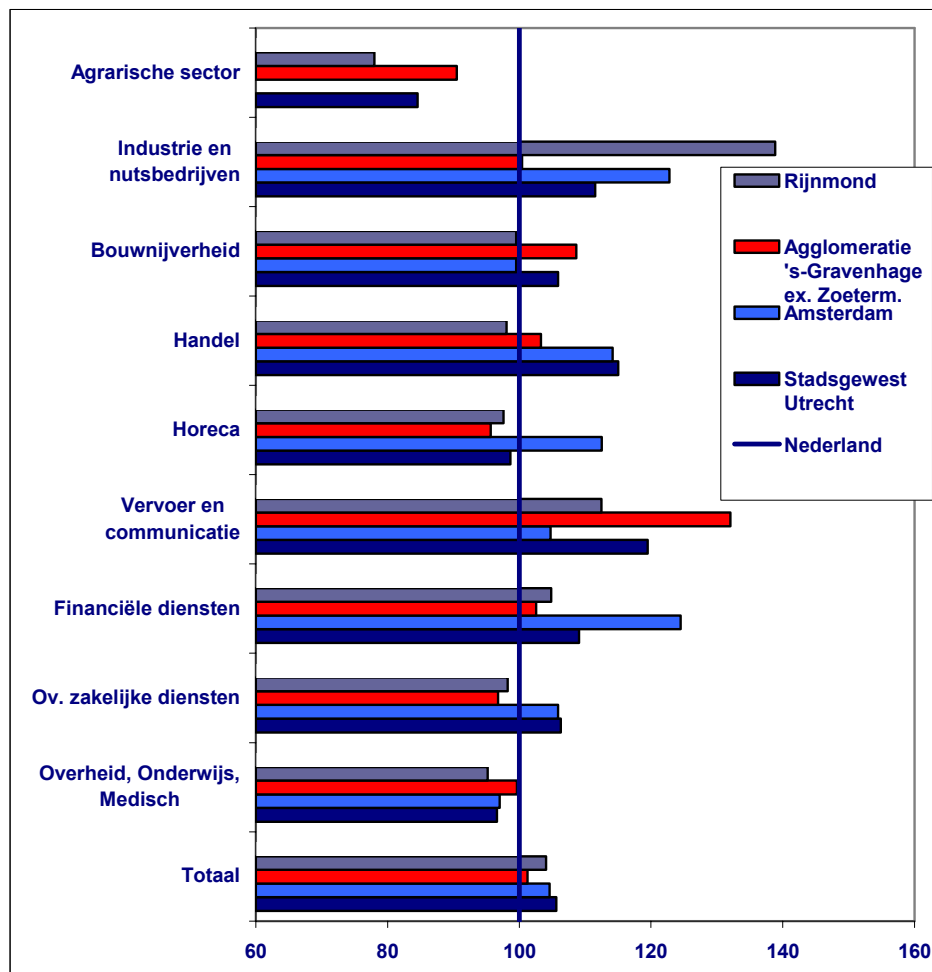
Figuur 1.8 Productiviteit regio Den Haag in perspectief (2002, Nederland=100)

Bron: CBS, bewerking Afdeling Onderzoek

Vergeleken met de productiviteit van de sectoren in de overige G4-steden, scoort de Haagse regio uitzonderlijk in de landbouw. Dit wordt verklaard door de tuinbouw in het Westland. Daarnaast doet ook de communicatie het goed. Dit is te verklaren uit het feit dat Den Haag de vestigingsplaats is van diverse grote telecom-aanbieders. Zorgwekkend is dat de productiviteit van vele sectoren in de regio Den Haag feitelijk achterblijft bij de prestaties in de overige grote steden.

Figuur 1.9 Productiviteit regio's G4, naar sector, 2002 (Nederland=100)

Bron: CBS, bewerking Afdeling Onderzoek

Samenvattend: Hoe productief is Den Haag?
Financiële diensten, communicatie en agrarische sector sterk productief
De Haagse regio kent op meerdere fronten een lagere productiviteit t.o.v. de G4
Vanuit landelijk perspectief valt in de regio Den Haag vooral de telecom op met een hoge productiviteit.

1.6 gnc Hoe investeert het Haagse bedrijfsleven?

Naast het productieprofiel is het investeringsprofiel een goed analyse-instrument: dit geeft inzicht in/door welke sectoren relatief sterk wordt geïnvesteerd. De onderstaande radarfiguur schetst het investeringsprofiel van de regio Den Haag⁷.

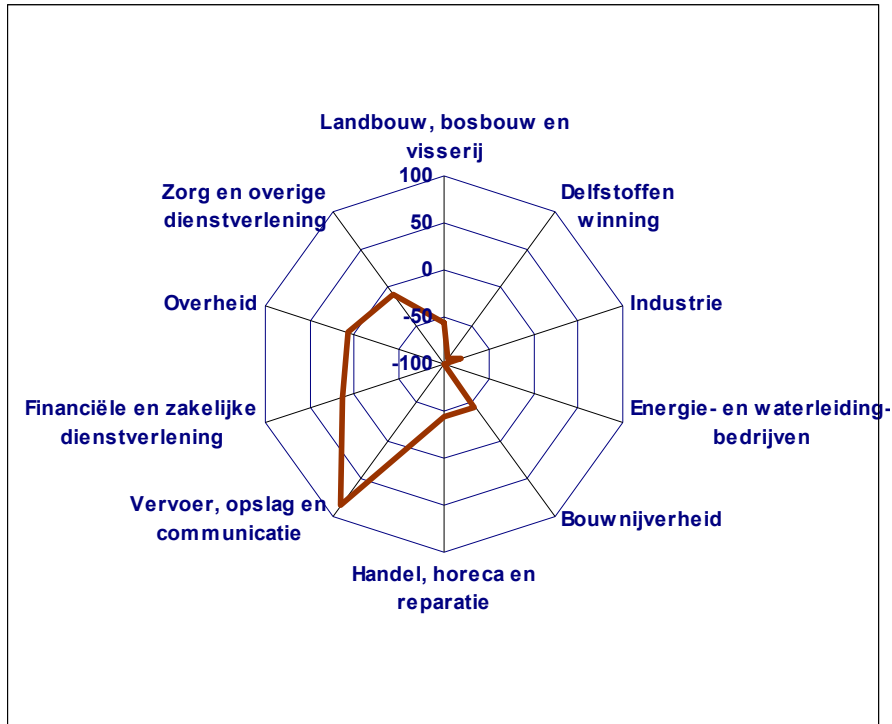
Het eerste dat opvalt is ook hier de positie van transport/communicatie. Dit is met name een gevolg van investeringen in de telecom. Er is veel geld gestoken in het ontwikkelen van het netwerk, marketing en het ontwikkelen van nieuwe technologieën. Er is een duidelijk verschil met het vorige jaar. Toen

⁷ De cijfers zijn gebaseerd op CBS-gegevens (EWL) voor het jaar 2002. Het profiel is daardoor wellicht iets gedateerd, maar biedt niettemin interessante inzichten.

investeerde alle bedrijfstakken, met uitzondering van de communicatie en transport, minder dan het landelijk gemiddelde. Dit is nu veranderd. Er vinden in 2002 weer meer investeringen plaats. Het landelijk gemiddelde is de nul-cirkel. De financiële en zakelijke dienstverlening en ook de overheid laat weer een investering zien boven het landelijk gemiddelde.

Figuur 1.10 Investeringen naar bedrijfstak Agglomeratie Den Haag excl. Zoetermeer, 2002

Bron: CBS, bewerking Afdeling Onderzoek

Samenvattend: Hoe investeert het Haagse bedrijfsleven?
 Vooral de telecom heeft veel geïnvesteerd zowel in 2001 als in 2002.
 Verder blijven de meeste investeringen onder het landelijk gemiddelde, alleen de financiële en zakelijke diensten en de overheid komen daar bovenuit.

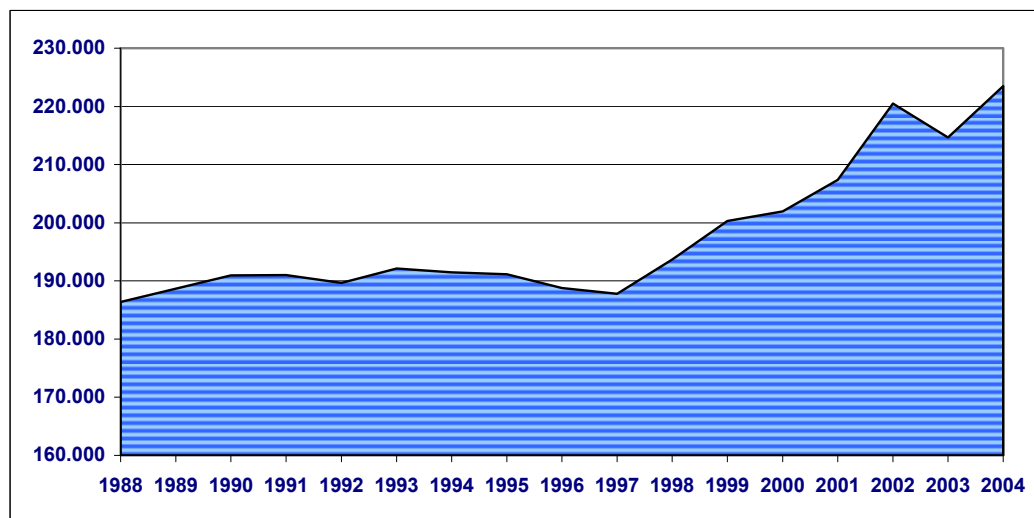
2 De groei van Den Haag

Den Haag heeft, net als de rest van Nederland, eind jaren negentig een sterk positieve ontwikkeling doorgemaakt. Dit kwam tot uiting in een groei van de werkgelegenheid. Deze paragraaf draait om die groei van Den Haag, die we plaatsen in het perspectief van de economische hausse.

2.1 Hoe ging het de afgelopen jaren?

De werkgelegenheid in Den Haag heeft sinds het einde van de jaren negentig een stijgende lijn laten zien. In 2002 werd dit gedeeltelijk veroorzaakt door de grenscorrectie met Leidschendam en Rijswijk.

Figuur 2.1 Ontwikkeling van de werkgelegenheid in Den Haag

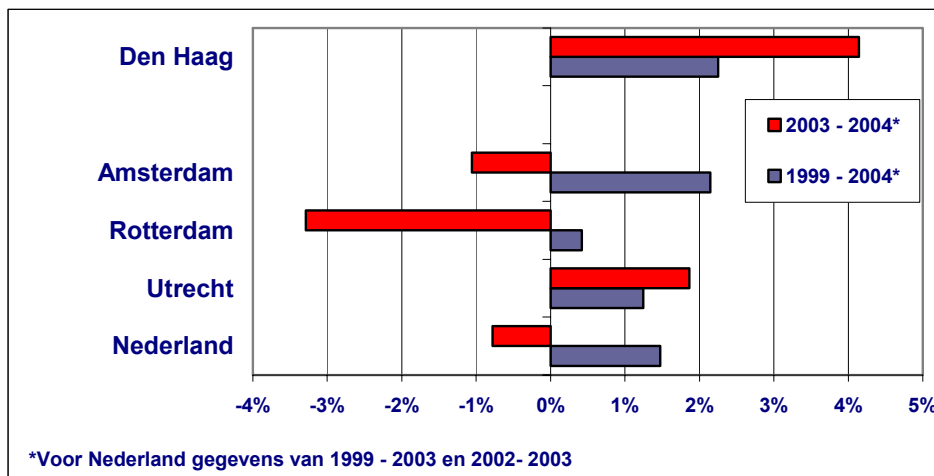

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

In 2003 was er sprake van een dip onder invloed van de algemene recessie in Nederland. Maar nu de economie weer aantrekt, vertaalt zich dat ook in het aantal werkzame personen in Den Haag. In 2004 is er weer een toename van de totale werkgelegenheid. Overigens wordt een deel van de toename veroorzaakt door een administratieve verbetering van het bestand. In 2004 worden ook de werknemers bij de extraterritoriale instellingen en organisaties meegeteld (ambassades e.d.). Dit levert een extra groei op van bijna 6.000 personen waardoor de groei ten opzichte van 2003 op ruim 4% uitkomt. Zonder deze administratieve correctie was de groei 1,4%. Ook dit was een stijging na de dip van 2003.

Om de ontwikkelingen in Den Haag in perspectief te zetten vergelijken we deze met de ontwikkelingen voor de andere grote steden en Nederland. De middellange termijn werkgelegenheidsontwikkeling is positief voor Den Haag. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat dit vooral veroorzaakt door de administratieve groei in het afgelopen jaar in Den Haag. Zonder deze extra toevoeging van ca. 6000 werkzame personen ligt de gemiddelde jaarlijkse groei voor Den Haag iets onder die van Amsterdam. In vergelijking met de andere grote steden doet Den Haag het goed. Alleen Utrecht vertoont ook groei het laatste jaar. Zowel voor Amsterdam als voor Rotterdam geldt dat er nog steeds sprake is van krimp in de werkgelegenheid.

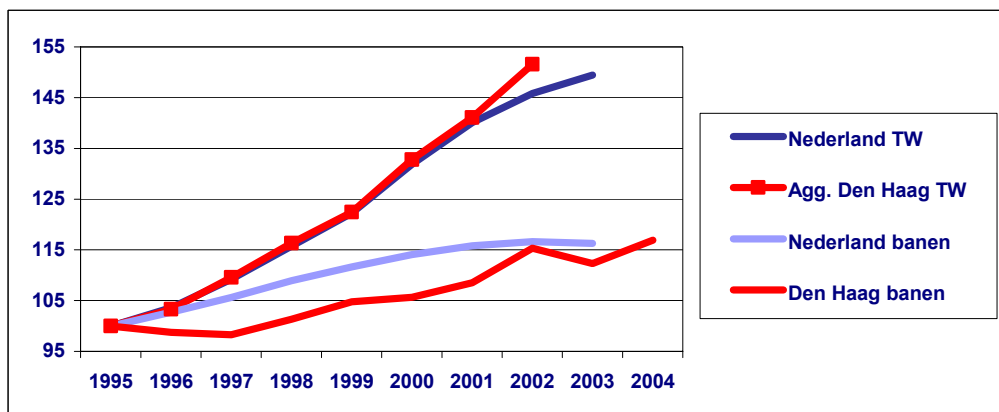
Figuur 2.2 Jaarlijkse gemiddelde groei (1999 -2003) en de groei 2002 - 2003 van de werkgelegenheid, G4 en Nederland

Bron: Vastgoedmonitor, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Zoals eerder gezegd geeft de werkgelegenheid geen volledig beeld van de economie, omdat dit nog niets zegt over waar het geld verdiend wordt. In welke sectoren wordt een hoge productiviteit per werknemer gehaald? In deze paragraaf gaan we uit van de bruto toegevoegde waarde per arbeidsjaar⁸.

Figuur 2.3 Toegevoegde waarde (TW) en aantal banen in Nederland en de Agglomeratie Den Haag, geïndexeerd, 1995=100

Bron: CBS, L & V (werkgelegenheidsregister)

Zoals te zien is in de figuur ligt de toegevoegde waarde in de agglomeratie Den Haag iets boven het landelijk niveau. De verwachting landelijk voor de groei van het aantal banen is voor 2004 rond de 1 ½ procent. Dit komt overeen met de groei in werkgelegenheid voor Den Haag wanneer we het administratieve effect niet meenemen. Conclusie: de toegevoegde waarde is sneller toegenomen dan het arbeidsvolume. Met andere woorden: Den Haag is productiever geworden in de afgelopen periode.

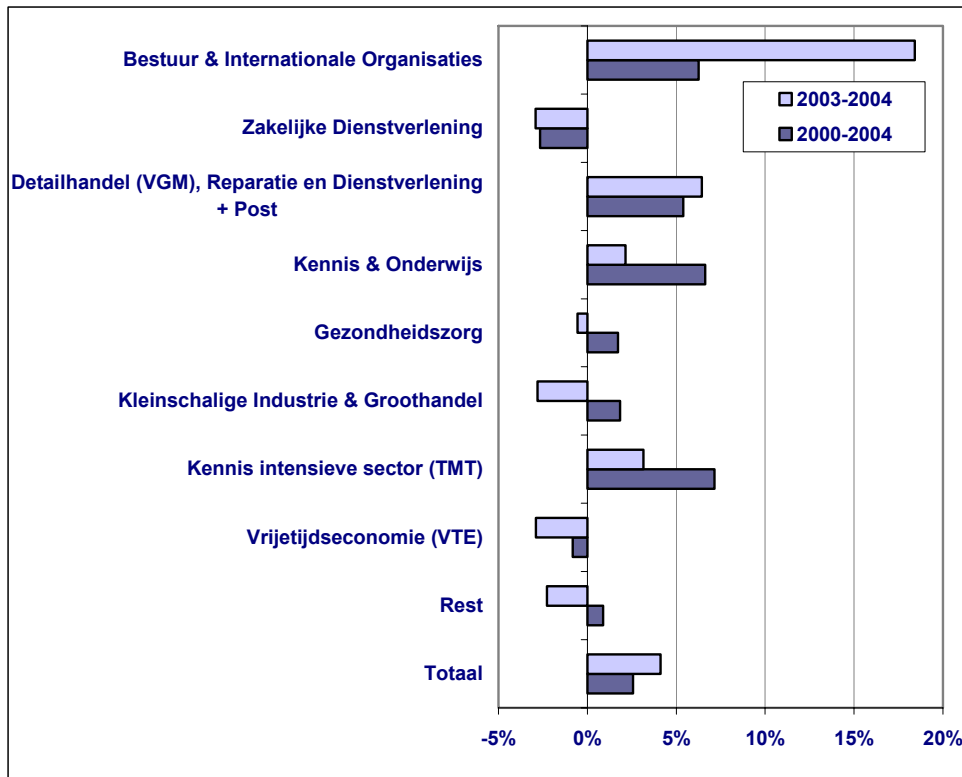
⁸ Cijfers over productie, zeker op sectorniveau, zijn pas met grote vertraging beschikbaar. De meest recente cijfers van het CBS dateren van 2001.

Samenvattend: Hoe ging het de afgelopen jaren?
De werkgelegenheid in Den Haag groeit weer.
Het jaar 2003 was misschien een éénmalige dip. In vergelijking met de G4 en Nederland is de gemiddelde groei sinds 1999 in Den Haag groot geweest. Ook de groei in werkgelegenheid in 2004 in Den Haag was groter dan voor de ander steden m.u.v. Utrecht.
De productiviteit is toegenomen.

2.2 Waar zit de groei?

De werkgelegenheid in Den Haag vertoonde groei tot 2003. In dat jaar nam de werkgelegenheid voor het eerst sinds 1997 af. Inmiddels is er weer een jaar verstreken en blijkt de dip van 2003 een éénmalige dip te zijn. In 2004 is de werkgelegenheid weer toegenomen. Deze groei en afname vindt echter niet in dezelfde mate plaats in alle sectoren. De onderstaande figuur laat de groei zien per cluster in 2004 ten opzichte van 2003, en in de afgelopen vijf jaar.

Figuur 2.4 Jaarlijkse gemiddelde groei per cluster (in %) 2000 - 2004 en 2004 in termen van werkgelegenheid in Den Haag

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

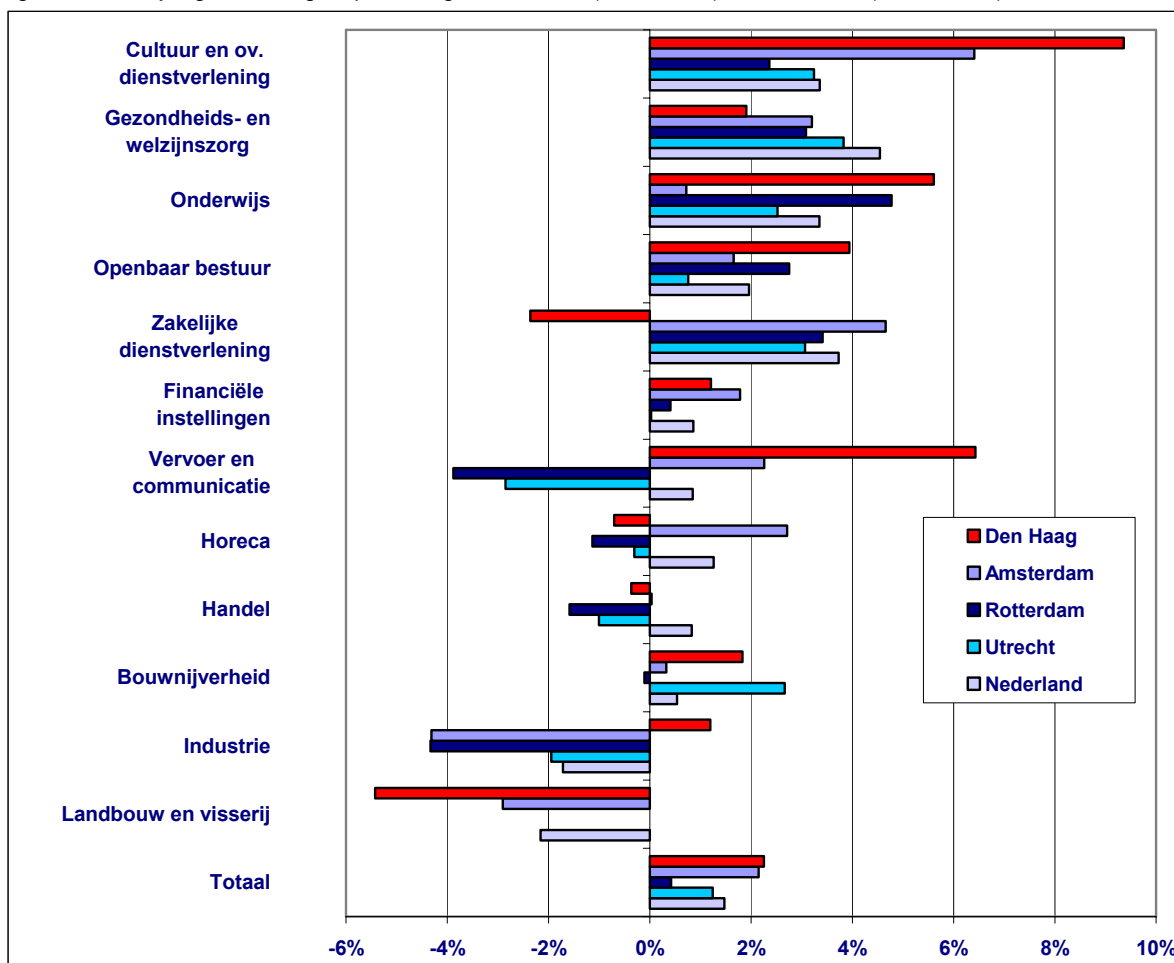
De figuur laat zien dat het 2004 weliswaar een toename heeft laten zien voor de werkgelegenheid, maar dat er toch een aantal sectoren is dat ingekrompen is. Vooral het openbaar bestuur is sterk gegroeid. De voornamelijk administratieve verklaring hiervan is al eerder gegeven. Daarnaast is vorig jaar het ministerie van OCW naar Den Haag verhuisd.

Over een periode van vijf jaar gezien doet Den Haag het helemaal niet gek. De jaarlijkse gemiddelde groei van de werkgelegenheid in Den Haag is voor de periode 2000-2004 hoger dan voor Nederland en de G4.

Voor Den Haag springen vooral het onderwijs en de communicatie er in positieve zin uit. Ook de sector cultuur en overige dienstverlening laat een hoog groeipercentage zien, maar dit komt volledig op het

conto van de administratieve groei met 6000 werkzame personen in de extra territoriale instellingen en organisaties. In andere sectoren, vooral landbouw en visserij, gezondheidszorg en de zakelijke diensten, deed Den Haag het minder goed dan de andere grote steden.

Figuur 2.5 Jaarlijks gemiddeld groeipercentage voor de G4 (1999 -2004) en Nederland (1999 - 2003)

Bron: Vastgoedmonitor, Gem. Amsterdam, Rotterdam en Utrecht, bewerking DSO afd. Onderzoek

Samenvattend: Waar zit de groei?

De groei het afgelopen jaar in Den Haag zat vooral in het openbaar bestuur, de detailhandel, de TMT sector en het onderwijs. In de afgelopen vijf jaar deed Den Haag het beter dan de andere steden van de G4 en Nederland.

2.3 Groeibriljantjes?

Niet alle sectoren vertonen evenveel groei of krimp. Het is interessant om de sterke groeiers en dalers er uit te lichten. De onderstaande tabel laat de grootste groeiers en dalers zien, waarbij bedrijfsklassen met een kleine omvang (minder dan 100 werknemers) weg zijn gelaten. In eerste instantie is gekeken naar branches die een hoge gemiddelde jaarlijkse groei of krimp laten zien voor de afgelopen vijf jaar. Dat betekent dat branches die de afgelopen vijf jaar gemiddeld gegroeid zijn, best het laatste jaar gekrompen kunnen zijn. Een voorbeeld hiervan is de branche 'het maken van overige elektrische machines, apparaten en benodigdheden'. Deze branche vertoont over de laatste vijf jaar de grootste jaarlijks gemiddelde groei (8%). Toch is er het laatste jaar sprake van een (relatief) sterke afname van het aantal werkzame personen. Ook een aantal andere branches laten in het laatste jaar een afname zien van de werkgelegenheid.

Andere sectoren hebben een grote jaarlijks gemiddelde groei, en laten ook groei zien voor het laatste jaar, zij het in de meeste gevallen wel minder groot. Alleen de sector 'cultuur, sport en recreatie' en het 'openbaar bestuur' laten in 2004 een groei in het aantal werkzame personen zien die groter is dan de jaarlijks gemiddelde groei over de periode 2000-2004. Voor de bestuurssector wordt dit voornamelijk verklaard door de verhuizing van het ministerie van OCW naar Den Haag. De extraterritoriale instellingen zijn in dit overzicht niet meegenomen omdat hun groei voornamelijk door de administratieve correcties komt.

Tabel 2.1 Groei- en krimpsectoren in Den Haag in termen van werkgelegenheid (2000-2004 en 2003-2004)

Groei	Omvang 2004	Jaarlijks gem. groei 2000 - 2004	Groei/krimp 2003 - 2004
Maken van overige elektr. machines, app. en benodigdheden	331	8%	-29%
Onderwijs	11.578	7%	2%
Maken van medische apparaten en instrumenten	283	7%	3%
Milieudienstverlening	710	6%	3%
Vervoer over water	394	5%	-4%
Verzekeringswezen en pensioenfondsen	5.300	5%	-1%
Openbaar bestuur, overheidsdiensten, verplichte soc. verzek.	53.962	4%	10%
Bouwnijverheid	5.897	3%	-3%
Cultuur, sport en recreatie	5.035	3%	5%
Speur- en ontwikkelingswerk	1.848	3%	3%

Krimp	Omvang 2004	Jaarlijks gem. krimp 2000 - 2004	Groei/krimp 2003 - 2004
Houtindustrie en maken van art. van hout, kurk, riet e.d.	154	-15%	-44%
Landbouw, jacht en dvl. hiervoor	675	-13%	-21%
Verhuur van trnsp.mid., mach. en werktuigen zonder personeel	429	-12%	-4%
Winning en distributie van water	184	-10%	-48%
Overige zakelijke dienstverlening.	25.549	-4%	-6%
Grthdl en handelsbemiddeling (niet in auto-s/ motorfietsen)	4.413	-4%	-21%
Dvl. t.b.v. het vervoer	924	-4%	-8%
Maken van producten van metaal (excl. mach. en transp.mid.)	351	-3%	7%
Activiteiten t.b.v. of verwant aan financiële instellingen	2.522	-3%	0%
Prod. en distrib. van elektr., aardgas, stoom en warm water	409	-2%	-10%

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

De grootste krimpsectoren laten vrijwel allemaal een beeld zien van doorzetten van de trend in het laatste jaar. Alleen het 'maken van metalen producten' en de 'activiteiten t.b.v. financiële diensten' geven in het laatste jaar een ombuiging naar groei te zien.

Samenvattend: Groeibriljantjes?

De grote groei zat de afgelopen jaren in verschillende branches. Een aantal van deze hebben die groei in 2004 niet vast weten te houden. Alleen het openbaar bestuur en de cultuur, sport en recreatie hebben de grote groei vast weten te houden of te versterken. Van hen is alleen de cultuur, sport en recreatieve sector een groeibriljantje.

Bij de grote dalers van de laatste vijf jaar waren alleen het maken van metalen producten en de activiteiten ten behoeve van de financiële instellingen in staat om de trend om te buigen naar een groei voor 2004.

2.4 Hoe gaat het met de Haagse omzet, winsten, investeringen en export?

Den Haag kende in de tweede helft van de jaren '90 een goede omzetontwikkeling, maar deze is langzaam geërodeerd tot een dieptepunt in 2004 (zie tabel 2.2). De andere steden van de G4 hebben ook te maken gehad met een dalende omzet, maar zij hebben dit in het laatste jaar omgezet in een groei van de omzet. Het aandeel ondernemingen met een gestegen omzet is in 2004 voor Den Haag afgenomen met 1 procentpunt.

Het aandeel bedrijven met winst schommelt voor de andere drie grote steden rond de 80%, en is voor Den Haag als enige afgenomen ten opzichte van vorig jaar.

Nadat in 2003 het aandeel investerende bedrijven voor bijna alle steden van de G4 is gedaald, is er in 2004 sprake van een kentering. In alle steden investeren meer bedrijven dan in 2003. Alleen voor Utrecht is dit gelijk gebleven. In alle steden zijn er meer bedrijven met een toegenomen investering dan in 2003.

Tabel 2.2 Bedrijfseconomische ontwikkelingen in de G4

		1996	1999	2002	2003	2004
Groei omzet bedrijfsleven t.o.v. jaar ervoor in procenten	Den Haag	5,3	4,5	0,5	-0,3	-2,3
	Amsterdam	1,8	4,0	1,0	-1,5	0,8
	Rotterdam	1,7	1,0	1,6	-2,3	4,8
	Utrecht	3,1	6,8	0,2	-2,8	0,5
Aandeel bedrijven met winst in procenten	Den Haag	87	92	84	84	77
	Amsterdam	85	88	84	80	80
	Rotterdam	83	86	87	79	80
	Utrecht	85	92	85	81	82
Aandeel bedrijven met investeringen in procenten	Den Haag	38	55	60	50	55
	Amsterdam	48	55	59	51	56
	Rotterdam	43	51	59	53	53
	Utrecht	50	62	63	63	64
Aandeel export in de omzet in procenten	Den Haag	3	7	5	4	2
	Amsterdam	24	15	23	21	22
	Rotterdam	28	27	30	30	29
	Utrecht	10	11	6	7	7

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden, ERBO-enquête

Opvallend is dat het Haagse bedrijfsleven maar beperkt export gericht is. In 2004 bedroeg het aandeel export in de totale bedrijfsomzet slechts twee procent. Ook Utrecht is sterk nationaal georiënteerd, hoewel zij in de jaren negentig wel hoger scoorde. Het hogere exportaandeel voor Amsterdam en Rotterdam wordt in grote mate bepaald door de havens, maar ook door de aanwezigheid van meer (hoofdkantoren van) internationaal opererende ondernemingen. Overigens is het aandeel bedrijven dat exporteert in Den Haag toegenomen van 5% in 2002 naar 6% in 2004. Overigens moet hierbij de kanttekening worden gemaakt dat de Erbo Enquête slechts een deel van de bedrijven ondervraagd en dat er dus altijd sprake is van een zekere marge.

Samenvattend: Hoe gaat het met de Haagse omzet, winsten, investeringen en export?
De omzetgroei is in 2003 omgeslagen naar een negatief cijfer en dit is nog versterkt in 2004.
De winsten staan onder druk in Den Haag maar zijn stabiel gebleven in de andere drie grote steden.
Er wordt door meer bedrijven geïnvesteerd en ook de hoogte van de investeringen nemen toe.
Den Haag vertoont weinig export gerichtheid.

3 Werken in Den Haag

De economie van een stad is gebaat bij veel werkende inwoners. Immers zij verdienen het geld in Den Haag of elders, en voor tenminste een deel geven ze het in Den Haag ook weer uit. Per 1 januari 2005 wonen er ongeveer 476.000 mensen in Den Haag⁹. Ca. 214.000 van hen hebben werk. Dat is 47% van de bevolking.

3.1 Hoeveel Hagenaars werken?

Om één en ander duidelijk te maken laat de volgende tabel zien hoe we van de totale bevolking naar de beroepsbevolking komen.

Zoals aangegeven bestaat de bevolking van Den Haag op 1 januari 2005 uit ruim 476.000 personen. Van hen is ongeveer 329.000 tussen de 15 en 65 jaar oud. Zij vormen de potentiële beroepsbevolking. In totaal behoort 68,4% van de potentiële (of mogelijke) beroepsbevolking ook daadwerkelijk tot de beroepsbevolking. De overigen zijn bijvoorbeeld studenten, huisvrouwen e.d.

De Haagse beroepsbevolking bestaat daarmee in 2005 uit ca. 225.000 personen¹⁰. Dat betekent dat iets minder dan de helft (47%) van de totale Haagse bevolking tot de beroepsbevolking hoort. Dit komt overeen met het landelijk gemiddelde. In Utrecht en Amsterdam hoort iets meer dan de helft van de bevolking tot de beroepsbevolking, in Rotterdam is dat minder dan 44%.

Tabel 3.1 Overzicht bevolking, potentiële beroepsbevolking en beroepsbevolking in Den Haag 1-1-2005

	totaal	% vd tot bev.		totaal	% vd beroeps bev.
Bevolking Den Haag	476.454	100%			
Potentiële beroepsbevolking: 15-64 jarigen	329.015	69%			
- Beroepsbevolking	225.046	47%	Werkende beroepsbevolking	214.189	95%
			Niet werkende beroepsbevolking	10.857	5%
- Overigen die geen deel uit maken van de beroepsbevolking	103.969	22%			

Bron: CBS, GBA, Bewerking Afdeling Onderzoek

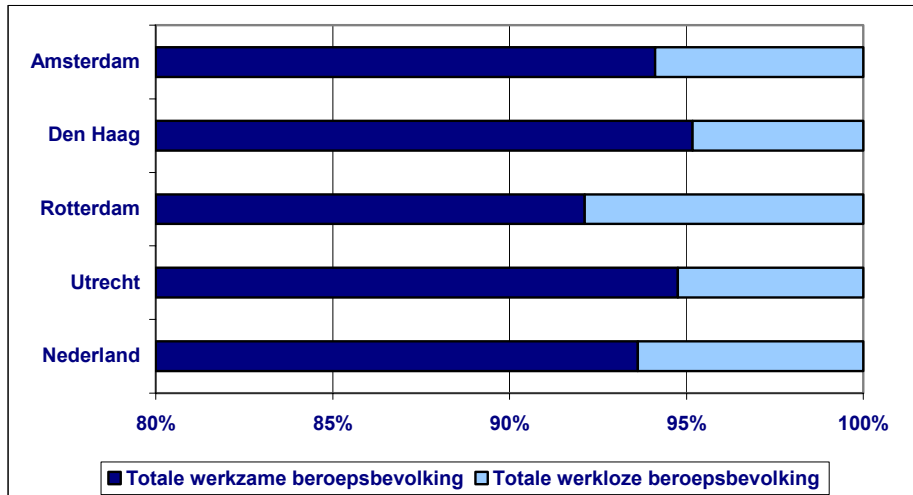
Van de Haagse beroepsbevolking werkt 95% voor ten minste 12 uur per week. Dat zijn er 214.000. De overige 5% (ca. 11.000 mensen) behoort tot de niet werkende beroepsbevolking en bestaat uit mensen die minder werken dan 12 uur per week, of die niet werken maar wel werk zoeken voor ten minste 12 uur per week.

In vergelijking met de andere grote steden en Nederland ziet de verdeling van de beroepsbevolking naar werkend en niet werkend er voor Den Haag goed uit. Met 95% werkenden staat Den Haag aan de top.

⁹ Bron: GBA, bewerking DSO/Afdeling Onderzoek

¹⁰ De gegevens over de Haagse beroepsbevolking zijn ontleend aan de Enquête Beroepsbevolking van het CBS. De meest uitgebreide informatie op Haags niveau betreft de jaren 2000, 2001, 2002. De gegevens over latere jaren berusten op een extrapolatie van gegevens uit 2002, gecombineerd met de bevolkingsprognose die wordt gemaakt door de afdeling Onderzoek.

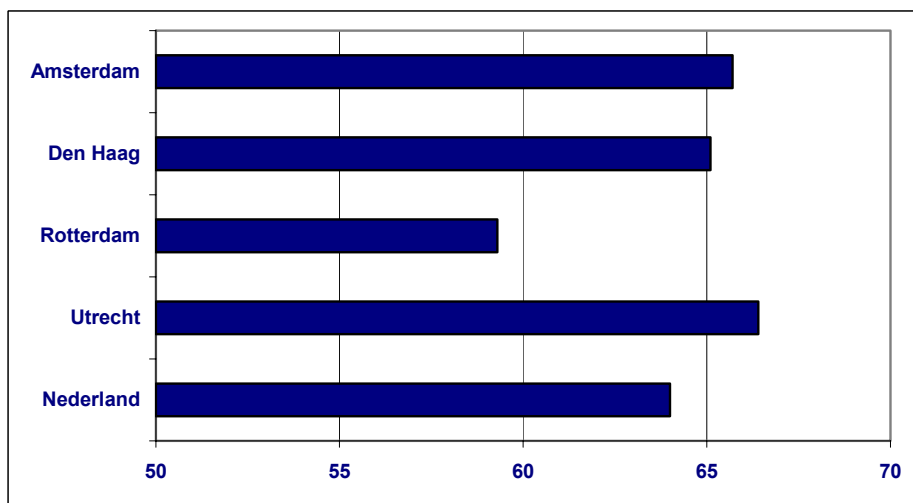
Figuur 3.1 De beroepsbevolking van de vier grote steden en Nederland verdeeld naar werkend en niet werkend, 2001-2003 (A'dam, R'dam en Utrecht), 2004 (Nederland) en 2005 (Den Haag)

Bron: CBS, GBA, Bewerking Afdeling Onderzoek

Om aan te geven welk deel van de bevolking behoort tot de werkende beroepsbevolking (voor definities zie de bijlage) gebruiken we de netto participatiegraad. Dit is de werkende beroepsbevolking als percentage van de bevolking van 15 tot 65 jaar. Deze is voor Den Haag 65% in 2001-2003. De volgende figuur laat de netto participatiegraad zien van de vier grote steden en Nederland.

Figuur 3.2 De netto arbeidsparticipatie ofwel de werkende beroepsbevolking in procenten van de bevolking van 15-64 jaar, 2001-2003

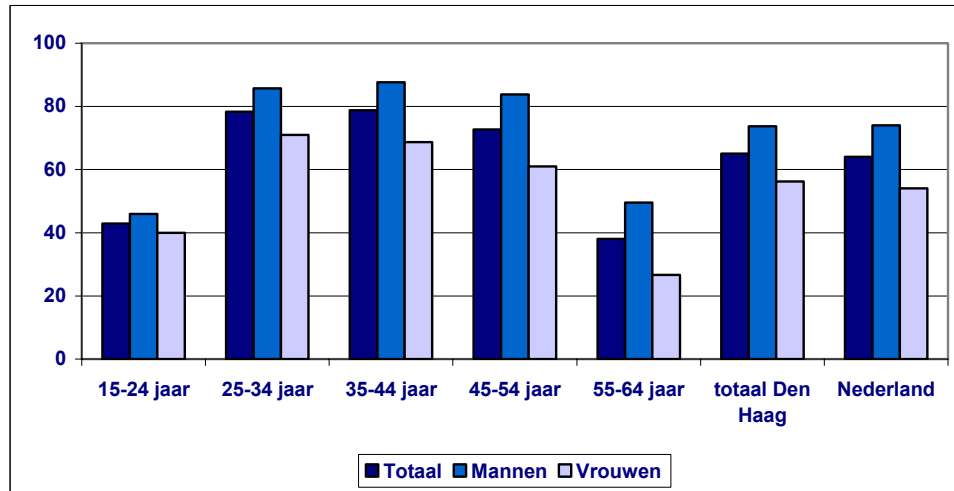

Bron: CBS

De netto arbeidsparticipatie in Den Haag ligt boven het landelijk gemiddelde. Binnen de vier grote steden hebben Utrecht en Amsterdam een (iets) hogere arbeidsparticipatie. Met name Rotterdam scoort veel lager.

De deelname aan het arbeidsproces is niet gelijk voor mannen en vrouwen, en ook niet voor de verschillende leeftijdscategorieën. Het zal niemand verbazen dat mannen vaker deelnemen aan het arbeidsproces dan vrouwen. Ook is het weinig verrassend dat jongeren tot 25 jaar en ouderen vanaf 55 jaar een lagere participatie hebben.

Figuur 3.3 Netto arbeidsparticipatie in Den Haag naar leeftijd en geslacht, 2001-2003 en 2004 (Nederland, in procenten)

Bron: CBS

Wel is de deelname van vrouwen in Den Haag iets groter dan landelijk het geval is. De participatie van mannen is iets lager dan landelijk.

Samenvattend: Hoeveel Hagenaar werken?

In 2005 werken ongeveer 214.000 Hagenaars.

De werkende beroepsbevolking heeft een omvang van 65% van de totale bevolking van 15-65 jaar, en is daarmee iets groter dan het landelijk gemiddelde.

Dit wordt vooral veroorzaakt door een iets grotere dan gemiddelde deelname van vrouwen in Den Haag.

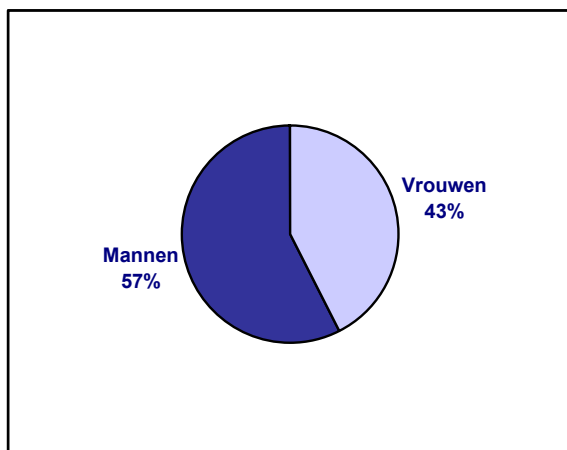
3.2 Welke Hagenaars werken?

Om nader in te gaan op de kenmerken van de werkende en niet werkende beroepsbevolking wordt gebruik gemaakt van de gegevens van het CBS. Het gaat hierbij om drie jaarlijkse gemiddelden van de periode 2001-2003. Voor zover deze gegevens niet geactualiseerd zijn, gebruiken we de driejaars gemiddelden van 2000 - 2002.

De werkende beroepsbevolking bestaat voor 57% uit mannen en voor 43% uit vrouwen. Dit komt vrijwel overeen met de landelijke cijfers (58% mannen en 42% vrouwen).

Naar leeftijd blijken met name de leeftijdscategorieën 25 tot 54 van belang te zijn. Jongeren tot 25 jaar zullen veelal nog op school zitten of studeren. Ouderen boven de 55 jaar haken af door vervroegde uittreding of arbeidsongeschiktheid.

Figuur 3.4 De Haagse werkende beroepsbevolking naar geslacht, 2001-2003

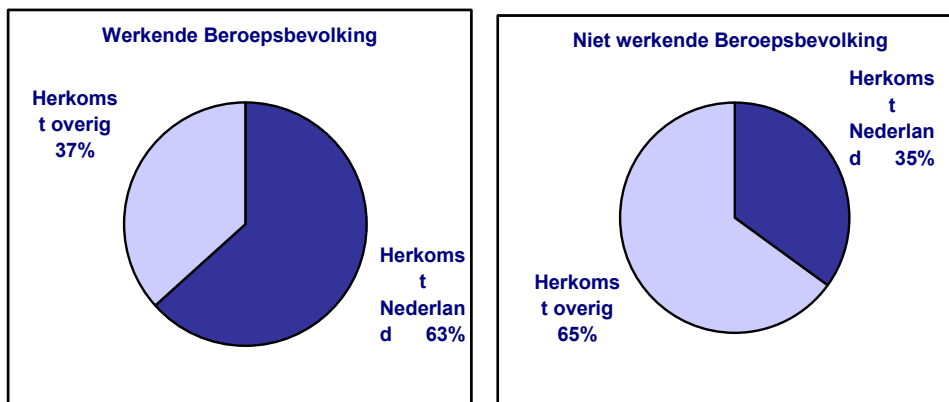

Bron: CBS - Enquête Beroepsbevolking, 2001-2003

De deelname aan het arbeidsproces laat grote verschillen zien tussen de verschillende etnische groepen.

In Den Haag is bijna 45% van de bevolking van niet-Nederlandse herkomst. Binnen de bevolkingsgroep van 15 tot en met 64 jaar is dat nog iets hoger en is 46% van niet-Nederlandse herkomst. Bij de werkende beroepsbevolking is dat 37%. Bij de niet werkende beroepsbevolking is dat aanzienlijk hoger en heeft 65% een niet-Nederlandse herkomst.

Figuur 3.5 Werkende en niet werkende beroepsbevolking in Den Haag naar herkomst

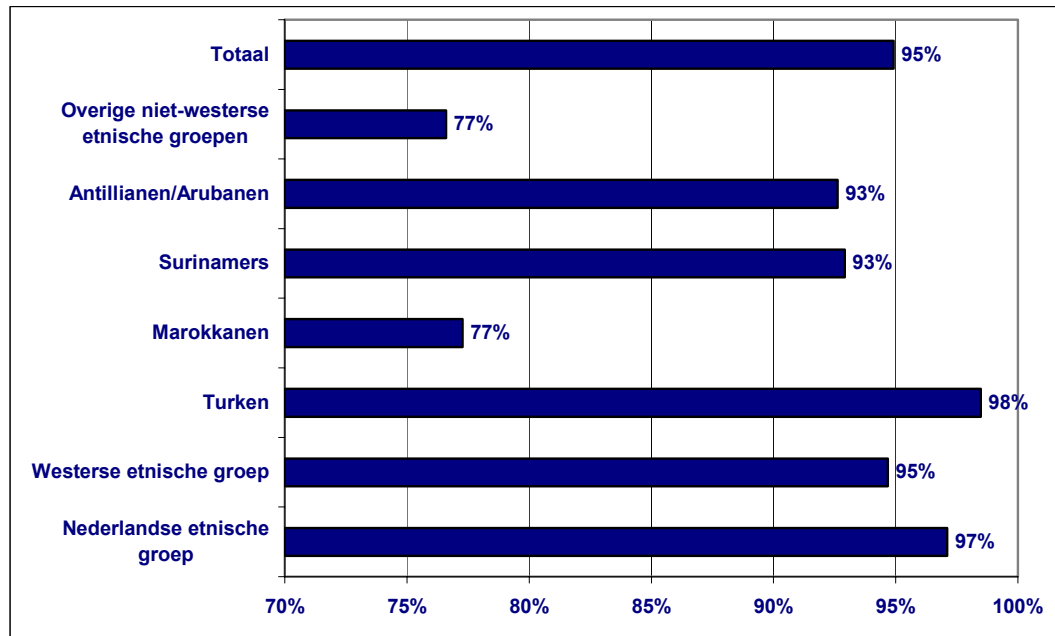

Bron: CBS - Enquête Beroepsbevolking, 2000-2002

De totale groep beroepsbevolking laat zien dat 95% werkt en 5% niet (figuur 3.6). Bij de verschillende etnische groepen wijkt dit af. Zo wordt met name door de Marokkanen en de overige niet westerse etnische groepen relatief minder vaak gewerkt. De Turkse beroepsbevolking werkt naar verhouding juist wel vaak.

Hoewel er voor de verschillende subgroepen etnische groep niet-Nederlanders wel verschillen zijn met de landelijke verhouding, wijken de percentages voor de totale groep etnische groep Nederlanders en etnische groep niet-Nederlanders niet zo veel af. Landelijk is het percentage niet werkenden bij de autochtone beroepsbevolking vier. Bij de allochtone beroepsbevolking is dat 10% tegen 9% in Den Haag.

Figuur 3.6 Percentage werkenden binnen de beroepsbevolking in Den Haag naar etniciteit, 2000 - 2002

Bron: CBS - Enquête Beroepsbevolking, 2000-2002

Samenvattend: Welke Hagenaars werken?

De verdeling naar geslacht binnen de werkende beroepsbevolking wijkt nauwelijks af van het landelijk gemiddelde.

De verdeling naar etniciteit laat zien dat etnische minderheden in het algemeen vaker tot de niet-werkende werkzoekenden behoren. Vooral Marokkanen en overige niet westerse etnische groepen zijn naar verhouding vaak werkzoekend. Turken zijn naar verhouding juist vaak wel werkend.

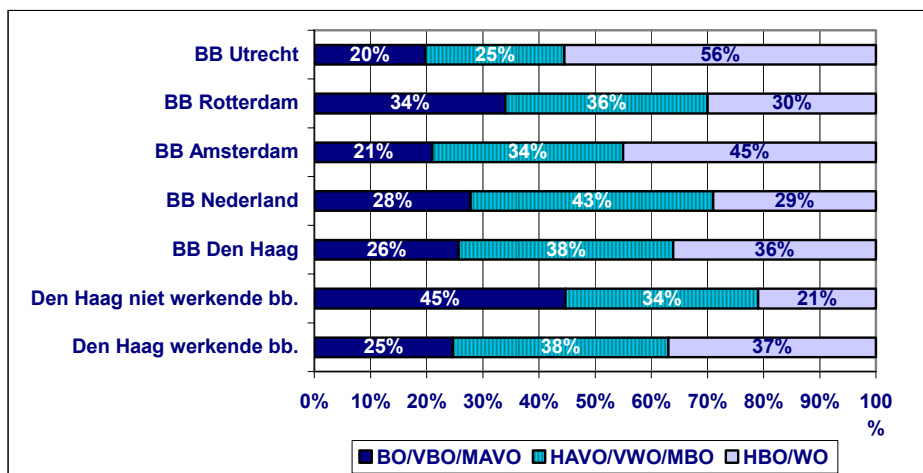
3.3 Wat is het opleidingsniveau van de werkenden?

Voor gegevens over het opleidingsniveau van de beroepsbevolking baseren we ons op de CBS gegevens van 2000 - 2002.

Het opleidingsniveau van de beroepsbevolking is hoog. In totaal heeft driekwart een opleiding op middelbaar of hoger niveau. Er is wel een duidelijk verschil tussen de werkende en de niet werkende beroepsbevolking. De percentages van de eerste groep komt overeen met de totale beroepsbevolking. Van de niet werkenden heeft maar 55% een opleiding op middelbaar of hoog niveau. Van hen heeft 45% een laag opleidingsniveau. Het verschil tussen werkenden en niet werkenden zit vooral in de hoge en lage opleidingen. Het aandeel van opleidingen op middelbaar niveau wijkt niet veel af.

Als we het opleidingsniveau vergelijken met de cijfers voor heel Nederland en de G4 blijkt dat Den Haag beter scoort dan Rotterdam, maar minder dan Amsterdam en Utrecht.

Figuur 3.7 Beroepsbevolking (BB) naar opleidingsniveau, Nederland en de G4, 2000 - 2002

Bron: CBS - Enquête Beroepsbevolking, 2000-2002, COS

Samenvattend: Wat is het opleidingsniveau van de werkenden?

De Haagse beroepsbevolking is relatief goed opgeleid. Den Haag heeft meer mensen met een hoge opleiding en minder mensen met een middelbare opleiding dan landelijk het geval is. Binnen de G4 scoort Den Haag beter dan Rotterdam, maar minder goed dan Amsterdam en Utrecht.

3.4 Welke Hagenaars werken niet?

Het ligt in de lijn der verwachting dat wanneer de werkgelegenheid toeneemt, het aantal werklozen zal afnemen. En andersom, wanneer de werkgelegenheid afneemt zal het aantal werkzoekenden naar alle waarschijnlijkheid toenemen.

Deze verwachting komt voor de laatste paar jaren inderdaad uit. De werkloosheid in Den Haag bedroeg in 2002 gemiddeld 11,8%.¹¹ In januari 2003 was dat opgelopen tot 12% en in januari 2004 was 13,7% werkloos, ruim 30.000 mensen. Inmiddels vertoont de werkgelegenheid weer groei en we zien dan ook dat de werkloosheid weer iets is afgenomen tot 12,9% in 2005 (bijna 29.000 mensen).

Eerder is gezegd dat in Den Haag slechts 4% van de beroepsbevolking werkloos was. Het percentage van 12,9 is dan ook niet gebaseerd op de categorie 'niet werkende beroepsbevolking' maar op de 'niet-werkende werkzoekenden' (NWW). Dit is een veel ruimere groep die o.a. mensen omvat die niet direct beschikbaar zijn voor werk, mensen die eerst een reïntegratietraject moeten volgen, mensen die onbemiddelbaar zijn e.d. Ook zitten er mensen bij die ingeschreven staan omdat ze anders geen uitkering krijgen, maar die eigenlijk niet echt actief op zoek zijn naar werk. Een grove schatting van het CWI in Den Haag geeft aan dat slechts ca. 10% van de NWW'ers echt op zoek zijn naar werk. Op dit moment hebben we echter niet de beschikking over een beter bestand zodat voor de werklozen toch gebruik gemaakt wordt van het bestand met NWW'ers.

¹¹ Het percentage werklozen betreft de niet-werkende werkzoekenden op de totale beroepsbevolking.

Tabel 3.2 Werkloosheid in Den Haag, in procenten

	Den Haag				
	1997	2002	2003	2004	2005
bo	56%	32%	30%	27%	bo t/m vwo
vbo mavo	26%	37%	35%	33%	86%
mbo havo vwo	10%	19%	22%	25%	
hbo wo	7%	11%	13%	14%	14%
	100%	100%	100%	100%	100%
15 t/m 23 jaar	-	-	12%	13%	9%
24 t/m 26 jaar	-	-	6%	7%	24 - 39 jr
27 t/m 29 jaar	-	-	8%	7%	44%
30 t/m 39 jaar	-	-	29%	28%	
40 t/m 49 jaar	-	-	23%	23%	> 39 jr.
50 t/m 57,4 jaar	-	-	14%	13%	47%
>= 57,5 jaar	-	-	7%	8%	
	-	-	100%	100%	100%
< 1 jaar	16%	16%	52%	55%	51%
1-3 jaar	55%	54%	23%	25%	31%
> 3 jaar	29%	30%	25%	20%	19%
	100%	100%	100%	100%	100%
Etnische groep Nederlanders	-	53%	46%	49%	50%
Etnische groep niet-Nederlanders	-	47%	54%	51%	50%
		100%	100%	100%	100%
Man	-	-	52%	52%	52%
Vrouw	-	-	48%	48%	48%
			100%	100%	100%

Bron: CWI, bewerking DSO Afd. Onderzoek

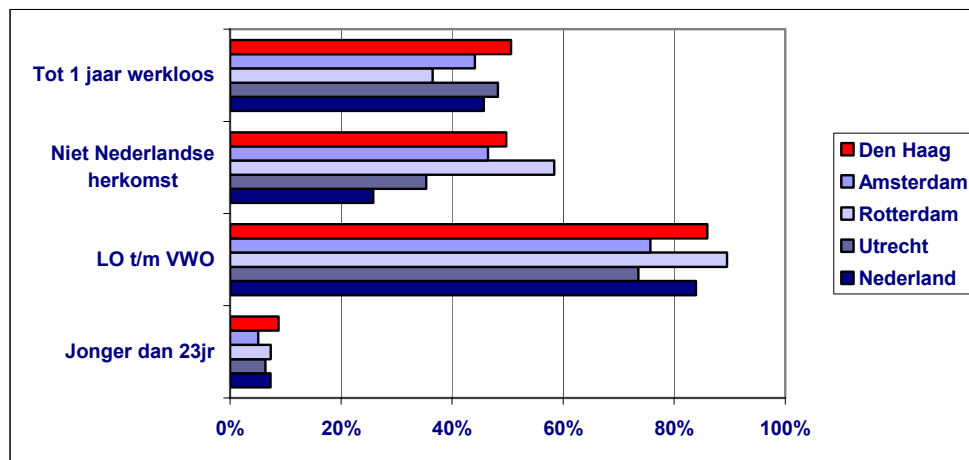
In 2002 werd de gemiddelde werkloze omschreven als: 'laag opgeleid, 25-44 jaar, > 1 jaar werkloos'.¹² Sinds 2002 is er een verschuiving opgetreden in de meeste categorieën. Zo zijn er meer hoog opgeleiden werkloos geworden en is het aandeel lager opgeleiden afgenomen. In 2005 maakt het CWI alleen nog onderscheid tussen hoger en wetenschappelijk opgeleid en de rest zodat een nadere analyse van de ontwikkeling bij de laagst opgeleiden niet mogelijk is. Ook naar leeftijd wijzigt de indeling van het CWI regelmatig waardoor een goede vergelijking in de tijd niet mogelijk is. Wel blijkt het aandeel jongeren tot 23 jaar verminderd te zijn. De groep mensen van 40 jaar of ouder is toegenomen van 44% in 2003 en 2004 tot 47% in 2005.

Ook is er een verschuiving in de duur van de werkloosheid opgetreden. Het laatste jaar is er sprake van een verschuiving van kortdurende en langdurende werkloosheid naar werkloosheid van één tot drie jaar. Voor het eerst is minder dan de helft van de werklozen van niet-Nederlandse herkomst. De verwachting in 2004 was dat dit aandeel nog verder zou afnemen als gevolg van het sluiten van de grenzen voor buitenlanders. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen zijn.

In vergelijking met de andere grote steden en Nederland heeft Den Haag naar verhouding veel werklozen die laag of middelbaar opgeleid zijn, jonger dan 23 jaar en van niet-Nederlandse herkomst. Ook heeft Den Haag relatief veel werklozen die minder dan 1 jaar werkloos zijn.

¹² De staat van de Haagse economie, 2003, Ecorys

Figuur 3.8 Opvallende categorieën in werkloosheid vergeleken met G4 en Nederland (januari 2005), in procenten

Bron: CWI, bewerking DSO Afd. Onderzoek

Samenvattend: Welke Hagenaars werken niet?

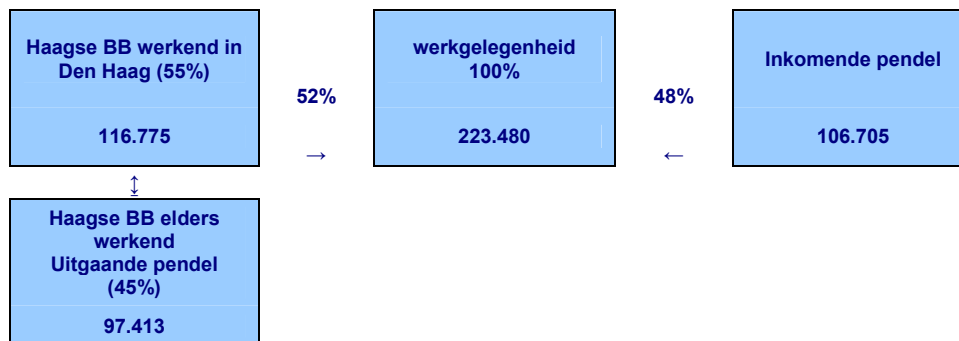
In vergelijking met de G4 en Nederland heeft Den Haag relatief veel werklozen die jong, lager opgeleid, van niet-Nederlandse herkomst en korter dan 1 jaar werkloos zijn. Er is een verschuiving opgetreden van langdurig naar kortdurige werkloosheid.

3.5 Wie reizen er uit en naar Den Haag?

Lang niet alle Hagenaars werken in Den Haag. En omgekeerd, niet alle arbeidsplaatsen in Den Haag worden door Hagenaars bezet. De pendelbalans laat in een figuur zien hoeveel pendelaars er in en uit Den Haag gaan.

De onderstaande pendelbalans is gemaakt voor 2004 omdat dit het meest recente jaar is waarvoor de werkgelegenheid bekend is. In dit jaar bestond de werkgelegenheid uit ruim 223.000 banen. De werkende beroepsbevolking bestond uit 214.000 personen. Van hen werkt 55% in Den Haag en 45% werkt elders en is dus uitgaande pendel. Met de in Den Haag werkende Haagse beroepsbevolking wordt nog niet alle werkgelegenheid vervuld. Daarom zijn er nog mensen van elders nodig om hier te werken. Dit is de inkomende pendel. In totaal worden de Haagse arbeidsplaatsen voor 52% opgevuld door Hagenaars en 48% komt van elders. In absolute zin is de inkomende pendel groter dan de uitgaande pendel.

Figuur 3.9 Pendelbalans Den Haag 2004

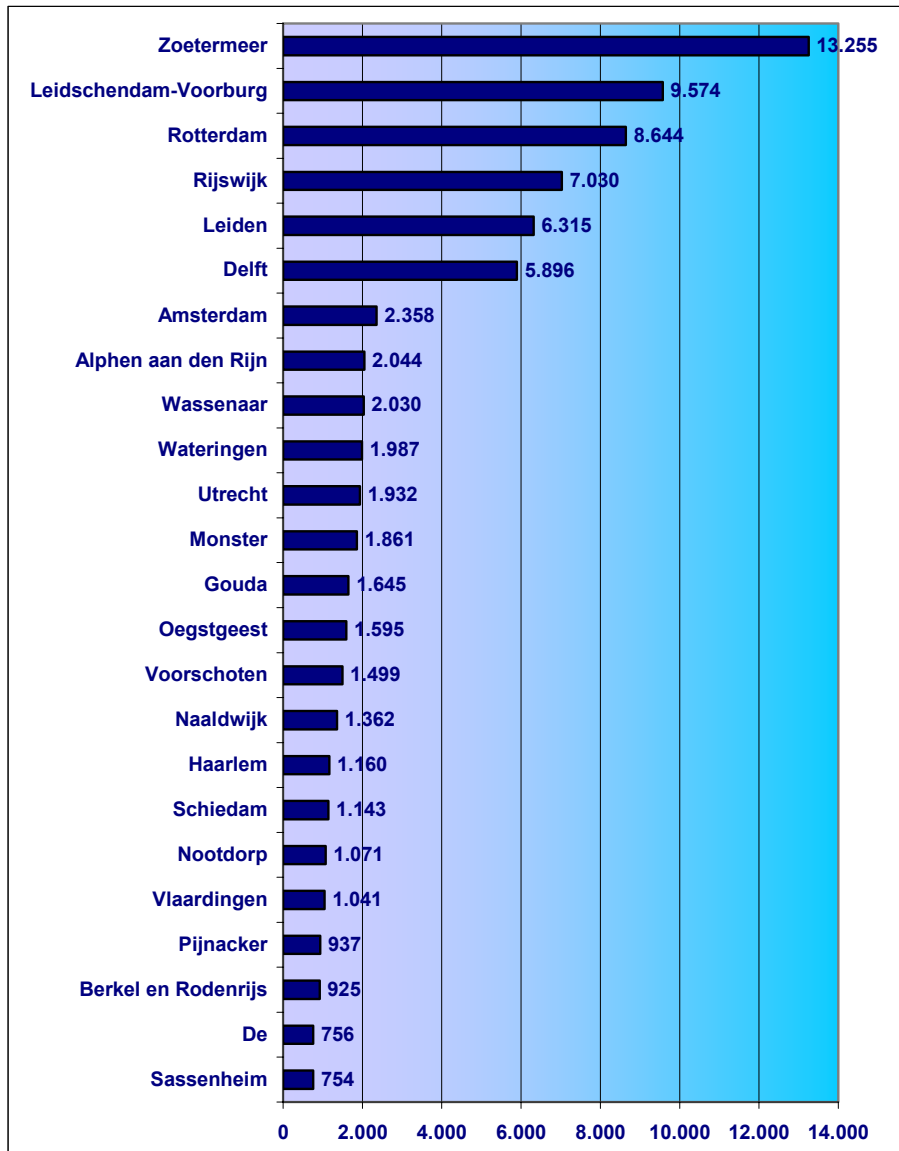

Bron: CBS - Enquête beroepsbevolking 2000-2002, Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

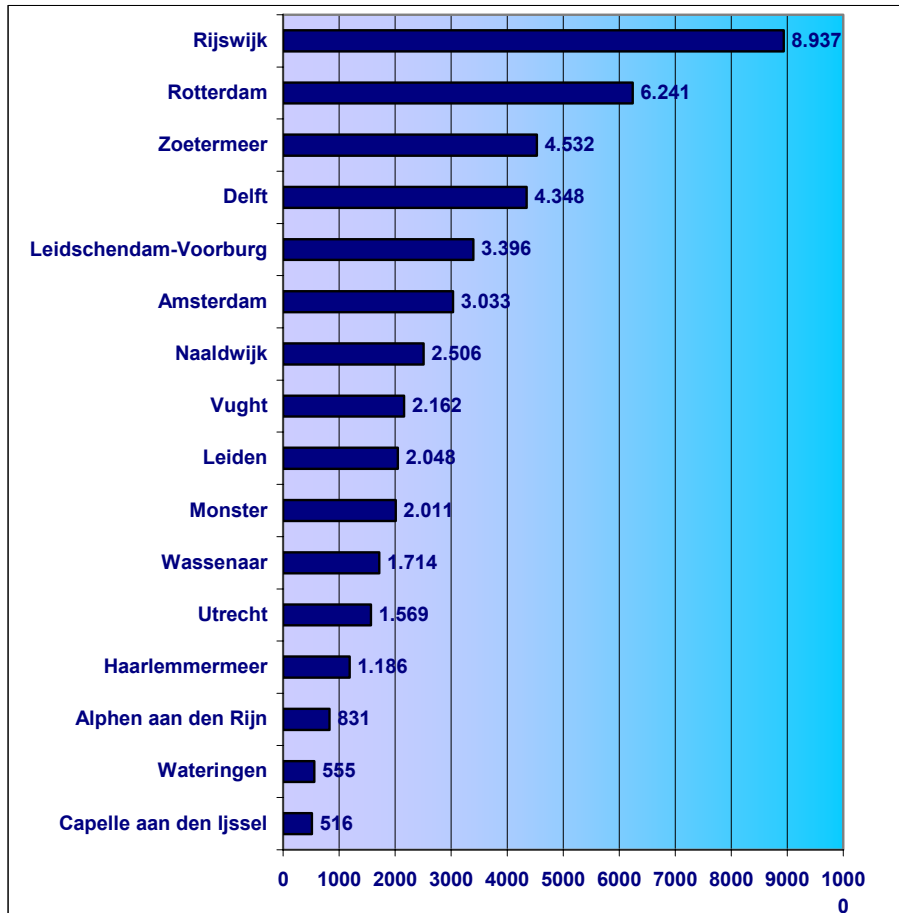
In de volgende figuren is te zien wat de belangrijkste toeleverende gemeenten zijn voor de pendelstromen, en waar de buiten de stad werkende Hagenaars vooral emplooi vinden. Uit beide figuren blijkt het belang van geografische nabijheid. Het gaat hier om pendelgegevens vóór de grenswijziging met Leidschendam en Rijswijk.

Figuur 3.10 Inkomende pendel, 2000-2002 (alleen gemeenten van waaruit tenminste 750 inkomende pendelaars komen)

Bron: CBS - Enquête beroepsbevolking 2000-2002

Figuur 3.11 Uitgaande pendel, 2000-2002 (alleen gemeenten waar minimaal 500 personen naar toe gaan)

Bron: CBS - Enquête beroepsbevolking 2000-2002

Samenvattend: Wie reizen er uit en naar Den Haag?

Meer dan de helft van de mensen die in Den Haag werken komt uit de stad zelf. De rest komt uit andere steden, met name de gemeenten in de buurt. Den Haag heeft dan ook een bovenlokale werkgelegenheidsfunctie.

De Haagse beroepsbevolking werkt ook voor het grootste deel in Den Haag (55%). Voor zover zij forensen is dat vooral naar de nabij gelegen gemeenten.

3.6 Nog even alles op een rijtje ...

Om het overzicht te kunnen houden worden in de volgende tabel de hoofdlijnen op een rijtje gezet.

Tabel 3.3 Overzicht werkende beroepsbevolking en niet-werkende werkzoekenden

Basis gegevens m.b.t. de beroepsbevolking en de NWW'ers per 1-1-2005*			
Bevolking Den Haag		476.454	
Potentiële beroepsbevolking: 15-64 jarigen		329.015	
Arbeidsparticipatie (2001-2003)			65,1%
Beroepsbevolking		225.046	100%
waarvan werkend		214.189	95%
waarvan niet werkend		10.857	5%
Niet werkende werkzoekenden (CWI)		28.985	
Werkloosheidspercentage (% vd beroepsbev.)		12,9%	
Tot 1 jaar werkloos			51%
Niet Nederlandse herkomst			50%
23 jaar of jonger			9%
Opleidingsniveau (2000-2002)	BO/VBO/MAVO	HAVO/VWO/MBO	HBO/WO
Werkende beroepsbevoking	25%	38%	37%
Niet werkende beroepsbevolking	45%	34%	21%
Niet werkende werkzoekenden (CWI)		86%	14%
Haagse werkgelegenheid (1-1-2004)			223.480
Inkomende pendel (48% van de Haagse werkgelegenheid)			106.705
Uitgaande pendel (45% van de Haagse beroepsbevolking)			97.413

* Tenzij anders aangegeven

Bron: CBS, CWI, L&V Werkgelegenheidsregister, bewerking DSO/Onderzoek

4 Ondernemend Den Haag

4.1 De rol van het MKB

Vrijwel alle vestigingen in Den Haag vallen binnen het midden- en kleinbedrijf¹³ (MKB). Conform de norm die wordt gehanteerd door de Kamer van Koophandel vallen daar bedrijfsvestigingen onder met minder dan 250 werkzame personen. Maar liefst 99% van de vestigingen valt hierin.

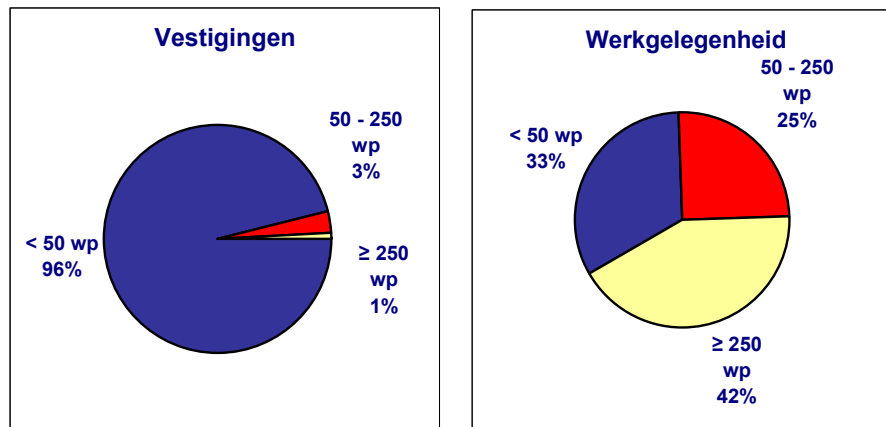
Het kleinbedrijf (minder dan 50 werkzame personen) is het grootst. Zo'n 96% van de bedrijven valt hierin. In deze categorie domineren de 1-persoons bedrijfjes. In totaal bestaat 42% van de vestigingen tot 50 werknemers uit 1-mans bedrijven. Het kleinbedrijf bestaat voornamelijk uit reparatie, zakelijke diensten en milieudienstverlening en cultuur. In totaal gaat het om ca. 16.000 bedrijven.

Het middenbedrijf (50 tot 250 werkzame personen) omvat ca. 530 vestigingen ofwel 3% van alle bedrijven. Vooral zakelijke diensten, openbaar bestuur en gezondheidszorg vallen hierin.

Slechts één procent valt buiten de definitie van het MKB. In deze grote bedrijven vinden we vooral het openbaar bestuur, communicatie, de zakelijke diensten en de zorgsector terug.

Verschuivingen in de verhouding van het aantal vestigingen naar de grootteklasse zien we nauwelijks. In 1999 was de verhouding grote en kleine bedrijven vrijwel identiek aan het meest recente jaar (2004).

Figuur 4.1 Bedrijfsvestigingen en werkzame personen (wp) naar grootteklasse in Den Haag, 2004

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

Figuur 4.1 laat de verdeling van het totaal aantal werkzame personen zien naar de grootteklassen. Duidelijk is dat de grootste bedrijven (met meer dan 250 werkzame personen) weliswaar maar één procent van het totaal aantal vestigingen uitmaken, maar wel verantwoordelijk zijn voor 42% van de werkgelegenheid ofwel bijna 95.000 werkzame personen. Dat betekent dat het MKB in Den Haag een aandeel heeft van 58% van de werkgelegenheid. Dat zijn bijna 129.000 werkzame personen.

Samenvattend: Wat is de rol van het MKB?
Het MKB domineert de bedrijvenstructuur, vooral 1-mansbedrijven.
Werkgelegenheid zit ook grotendeels bij het grootbedrijf.

¹³ De toewijzing van vestigingen en werkzame personen aan klein-, midden- of grootbedrijf is gebeurd o.b. van het aantal werkzame personen per bedrijfsvestiging.

4.2 Wie zijn de grootste werkgevers?

Wat zijn de belangrijke partijen in Den Haag op het gebied van de werkgelegenheid? Uit het overzicht met de 30 grootste werkgevers blijkt vooral de collectieve sector goed vertegenwoordigd. Traditioneel is 55% van de werkgelegenheid in de top 30 te vinden in overheidsbedrijven. Gemeente Den Haag scoort op nummer 1 als grootste werkgever in Den Haag. In totaal is de top 30 verantwoordelijk voor ruim 77.000 werkzame personen. Dit is 35% van alle werkgelegenheid in Den Haag¹⁴.

Er zijn nauwelijks verschuivingen ten opzichte van vorig jaar. Enkele bedrijven hebben stuivertje gewisseld in de top 30, maar wezenlijke verschillen zijn er niet.

Tabel 4.1 De 30 grootste werkgevers in Den Haag, 2004

	Naam	Werknemers
1	Gemeente Den Haag	8.000
2	KPN Telecom BV Incl. GV Telecompln	6.500
3	Ministerie van Defensie	5.800
4	ING Bank Incl. Nationale Nederlanden	4.400
5	Regio Politie Haaglanden	3.800
6	Ministerie van OCW	3.600
7	Ministerie van Buitenlandse Zaken	3.100
8	Stg Thuiszorg Den Haag	3.000
9	Ministerie V R O M	3.000
10	Haeghe Groep	2.600
11	Ministerie Biza & Kon Relaties	2.500
12	Htm Personenvervoer NV	2.100
13	Min v Sociale Zaken en Werkgelegenheid	2.100
14	TPG Post BV	2.000
15	T-Mobile Netherlands BV	1.900
16	Provinciaal Bestuur Zuid-Holland	1.900
17	Ziekenhuis Leyenburg	1.900
18	Ministerie van Financien	1.800
19	Mondriaan Stadscollege	1.700
20	Parnassia Pycho Medisch Centrum	1.600
21	Medisch Centrum Haaglanden	1.500
22	Ministerie van Econ Zaken	1.500
23	Min v Volksgezondheid Welzijn & Sport	1.500
24	Min v Landb Natuubeh & Visserij	1.400
25	Min v Verkeer en Waterstaat	1.400
26	Ministerie van Justitie	1.400
27	Aegon NV	1.400
28	Siemens Nederland BV	1.300
29	Rode Kruis Ziekenhuis/Juliana Kinderziekenhuis	1.300
30	SHELL International BV	1.300
	Totaal	77.000

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V (werkgelegenheidsregister), Bewerking Afdeling Onderzoek

**Samenvattend: Wie zijn de grootste werkgevers?
Grootste bedrijven vooral uit de collectieve sector.
Gemeente Den Haag is topscorer.**

¹⁴ Om tot het totaal aantal werknemers te komen zijn de werknemers in de verschillende vestigingen en bedrijfsonderdelen bij elkaar opgeteld.

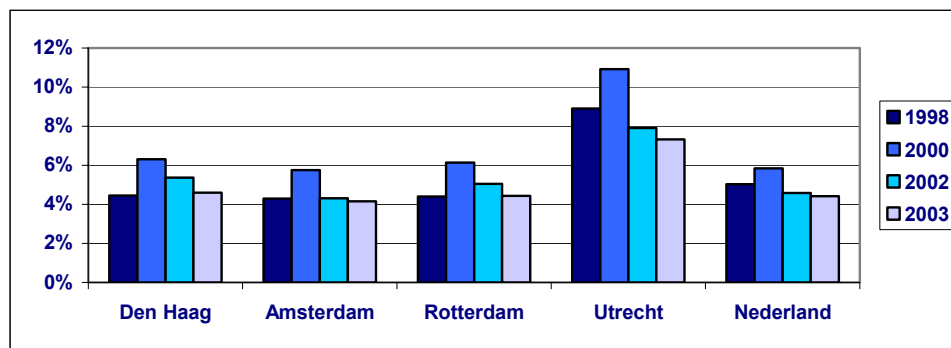
4.3 Zijn er veel starters?

De economie is gebaat bij een levendige ontwikkeling op het gebied van nieuwe bedrijvigheid. Hiervoor is het noodzakelijk dat er voldoende nieuwe initiatieven worden ontplooid. Starters op de bedrijvenmarkt moeten dan ook worden gekoesterd omdat zij zorgen voor innovatie en nieuwe werkgelegenheid. Vooral wanneer zij de kans krijgen zich te ontplooien en te groeien. Onder starters wordt verstaan die ondernemingen die nieuw zijn gestart en niet een nevenvestiging of een nieuwe tak van sport zijn van een bestaande onderneming. Het aantal gestarte bedrijven in Den Haag heeft de afgelopen jaren een piek laten zien in 2000/2001, en is daarna weer wat afgenomen.

Inmiddels is het aantal gestarte bedrijven in 2003 in Den Haag blijven steken op 1675 (zie bijlage), ruim 4½% van het totaal aantal vestigingen. Den Haag doet het daarmee marginaal beter dan de andere grote steden en Nederland. Alleen Utrecht scoort een stuk hoger met 7,3%.

In 2004 is het aantal starters gestegen tot 1989. Ruim 300 meer dan in 2003.

Figuur 4.2 Starters als percentage van het totaal aantal vestigingen

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

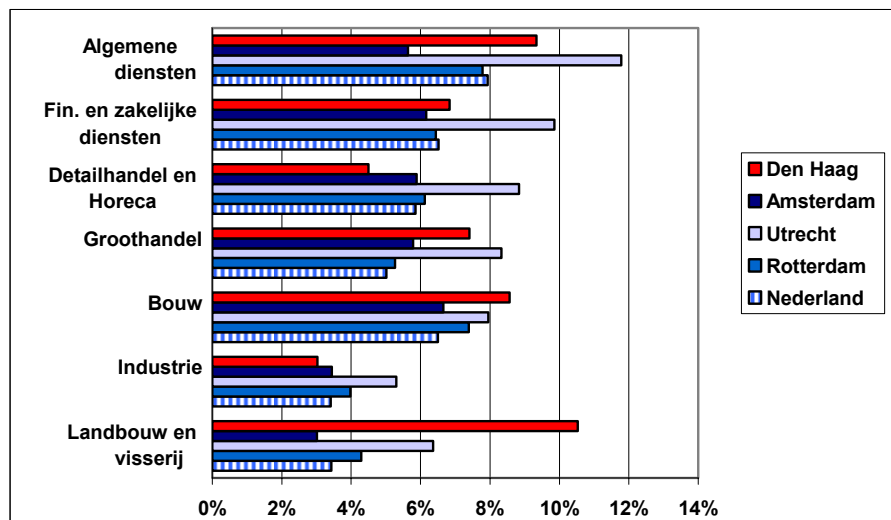
Nog interessanter is natuurlijk om naar de overlevingskansen van de starters te kijken. Gemiddels bestaat 80% van de gestarte bedrijven nog na 2 jaar. Na vijf jaar is dat ca. 60%¹⁵.

Naar branche bekeken blijkt dat de meeste starters vallen in de sector financiële en zakelijke diensten en in de detailhandel en horeca.

Figuur 4.3 laat zien in welke branches relatief vaak starters voorkomen. Dan blijkt in de sector landbouw en visserij relatief vaak gestart te worden. In absolute zin zijn dit er echter niet veel. Slechts vier procent van alle starters zit in deze sector.

¹⁵ Kamer van Koophandel Nederland, Persbericht mei 2004, Aantal startende bedrijven over dieptepunt heen.

Figuur 4.3 Aandeel starters naar sector op het totaal aantal vestigingen per sector in de G4 en Nederland, 2003

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

Uit onderzoek door het EIM¹⁶ van 2003 blijkt dat er landelijk een verschuiving is opgetreden van de karakteristieken van starters. Starters zijn steeds vaker oudere starters; meer dan de helft van de starters is tussen de 30 en 45 jaar oud. Maar inmiddels is ook een kwart van de starters 45 jaar of ouder. Het aandeel oudere starters (50 jaar of ouder) is toegenomen tot 16%, een verdubbeling in vergelijking met 1994.

Starters zijn ook steeds vaker hoog opgeleid. In 1994 was nog maar ruim een kwart van de starters hoogopgeleid (HBO of WO), inmiddels is dit bijna de helft geworden.

Verreweg de meeste starters (70%) beginnen vanuit loondienst.

Steeds vaker hebben starters werknemers in dienst. In 2003 is dat bij 18% van de starters het geval.

Ook krijgen steeds meer starters een 2^e kans. In 2003 heeft 35% van de starters al eens eerder ervaring opgedaan met het starten van een eigen bedrijf.

Samenvattend: Zijn er veel starters?

Het aantal starters vertoont sinds 2000 een afname, maar zit in Den Haag op een gemiddeld niveau.

De groep die een bedrijf start is veranderd ten opzichte van 1994. Er komen steeds meer oudere en/of goed opgeleide starters die vanuit loondienst starten.

Starters hebben vaker mensen in dienst.

Starters hebben vaker al eerder een poging gedaan om een bedrijf te beginnen.

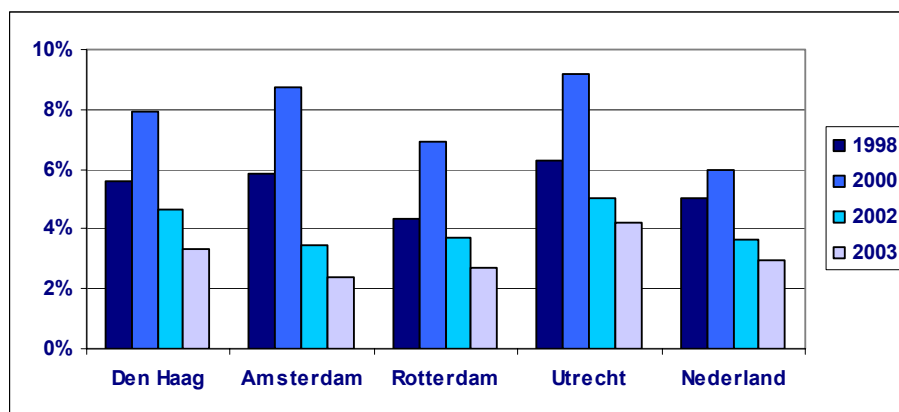
4.4 En hoe is de bedrijfsdynamiek?

Naast startende ondernemingen is er in een dynamische economie ook sprake van oprichtingen (nevenvestigingen, uitbreiding van een bestaande onderneming met een vestiging voor een nieuw product of in een nieuwe branche). Daar staat tegenover dat er ook bedrijven worden opgeheven. De starters en de oprichtingen samen vertegenwoordigen de geboorte van een onderneming, de opheffing is de sterfte. Het verschil tussen deze twee is het aanwascijfer. In het algemeen wijst een hoog aanwascijfer op een gezonde economie.

¹⁶ EIM, Starten in de recessie, startende ondernemers in 2003, juli 2004

Figuur 4.4 Aanwascijfer ten opzichte van het totaal aantal vestigingen, 1998 - 2003

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

De aanwas van het aantal bedrijven zwakt, na een toename van 1998 - 2000, af. Voor Den Haag komt dit vooral omdat deze stad te maken heeft met een afnemend aantal starters en oprichtingen van bedrijven en een toenemend aantal opheffingen van bedrijven. Desondanks is alleen voor Utrecht het aanwascijfer hoger. Voor de rest van de G4 en Nederland geldt dat zij wel groei hebben in de geboortecijfers, maar dat de toename van de sterfte groter is.

Samenvattend: Hoe is de bedrijfsdynamiek?

De aanwas in Den Haag is relatief groot. Binnen de G4 heeft alleen Utrecht een grotere aanwas. De aanwas neemt de laatste jaren af.

4.5 Komen er veel bedrijven naar Den Haag? Of gaan ze juist vaker weg?

De aantrekkingskracht en de bindingskracht van een stad kan worden afgemeten aan de hoeveelheid bedrijven die zich jaarlijks vestigt en vertrekt. Een positief migratiesaldo geeft een economische impuls aan een stad. Het merendeel van de bedrijven verplaatst zich echter over korte afstand en blijft veelal in de regio. Van de gevestigde bedrijven in de periode 2001-2003 kwam bijna de helft (48%) uit de provincie. Van de vertrokken bedrijven ging ruim de helft (57%) naar elders binnen de provincie.¹⁷ Dit is veel lager dan landelijk het geval is. Over het algemeen verplaatst ca. 90% van de bedrijven zich binnen de eigen regio¹⁸.

Tabel 4.2 Vestiging en vertrek van bedrijfsvestigingen in en vanuit Den Haag, 1998-2003

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	Ontw. 2002-2003	Ontw. 1998-2003
Gevestigd	813	619	707	719	882	903	2%	3%
Vertrokken	1174	758	919	966	926	1045	13%	-3%
Saldo	-361	-139	-212	-247	-44	-142	223%	-21%
Gevestigd per 1000 vest.	28	21	23	22	25	25	-3%	-3%
Vertrokken per 1000 vest.	41	25	29	29	27	29	7%	-8%

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

In tabel 4.3 wordt het saldo gegeven van de gevestigde en vertrokken bedrijven in Den Haag. Hoewel het aantal bedrijven dat zich heeft gevestigd in de loop der jaren steeds is toegenomen, geldt dit ook voor de bedrijven die uit Den Haag zijn weggetrokken. Het saldo blijft dan ook negatief voor Den Haag. Het aantal vertrekkers uit de stad is vooral in 2003 sterk gestegen terwijl de toename van het aantal vestigers wat achterbleef bij de gemiddelde jaarlijkse ontwikkeling in de periode 1998-2003.

¹⁷ Verhuismotieven Haagse bedrijven, INBO, 2004

¹⁸ De Staat van de Haagse economie, Ecorys, 2003

Relateren we de vestiging en vertrekcijfers aan het totaal aantal bedrijven dat zien we een vrij stabiel beeld. De vestigers liggen rond de 25 per 1000 bedrijven. De vertrekkers liggen op een iets hoger niveau rond de 29 per 1000 bedrijven (zie tabel 4.2).

Tabel 4.3 Saldo vestiging en vertrek van bedrijven in Den Haag naar sector

	1998	2000	2002	2003
Landbouw en visserij	-1	-3	-6	-13
Industrie	7	-23	-14	-6
Bouw	-26	-36	-15	-14
Groothandel	-51	-26	16	-22
Detailhandel en horeca	-45	-25	9	-22
Vervoer en communicatie	2	-19	-9	0
Financiële en zakelijke dienstverl.	-242	-74	-34	-12
Overheid	-5	-6	9	6
Totale bedrijfsleven	-361	-212	-44	-142

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

Den Haag heeft voor vrijwel alle sectoren een negatief vestigingssaldo. Alleen de overheid heeft een positief saldo en de communicatie is neutraal. De financiële diensten zijn nog steeds negatief maar dit wordt steeds minder. Met name de handel vertoont in 2003 een negatieve ontwikkeling. Dit geldt ook voor de G4.

Vergeleken met de G4 doet Den Haag het iets minder goed. Per 1000 vestigingen heeft Den Haag een vertreksaldo van -0,4. De andere steden hebben allen een vertreksaldo van rond de -0,2.

Samenvattend:

Het vertreksaldo domineert, vooral in de handel, de bouw en de financiële en zakelijke diensten. Het vertreksaldo wordt hier wel langzaam kleiner. Het vertreksaldo voor Den Haag is iets groter dan elders in de G4.

4.6 Is er ruimte voor ondernemen in Den Haag?

Eén van de redenen waarom bedrijven Den Haag verlaten is omdat zij niet kunnen uitbreiden. Om bedrijfsgroei binnen de eigen gemeente mogelijk te maken is het noodzakelijk om voldoende ruimte te bieden op bedrijventerreinen, in bestaande en nieuwe bedrijfsgebouwen, kantoren en winkels.

Bedrijventerreinen

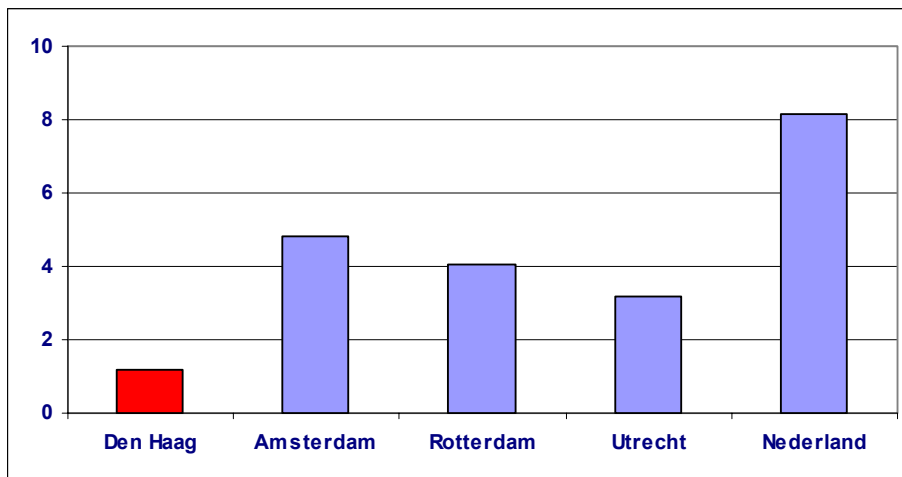
Jarenlang is er nauwelijks bedrijventerrein uitgegeven in Den Haag. Er was ook weinig terrein beschikbaar. De gemeentelijke herindeling van 2002 heeft Den Haag wat meer potentieel opgeleverd in Hoornwijk, Ypenburg, de A12-zone, Forepark en op lange termijn wellicht in de Vlietzone. Binnenstedelijk probeert de gemeente door herstructurering van de bestaande bedrijventerreinen ruimte te winnen. De prestatie die Den Haag in het kader van GSB III moet leveren is 5 ha. geherstructureerd terrein in de periode 2005-2009.

Aan de grotere vraag uit de markt kan Den Haag in de toekomst voldoen door intensieve samenwerking met de omliggende gemeenten bij de ontwikkeling van bedrijventerreinen. Dit gebeurt in de vorm van bedrijvenschappen samen met de gemeenten Middendelfland, Delft (Harnaschpolder), Rijswijk (Plaspoelpolder), Westland (Wateringseveld) en Pijnacker-Nootdorp (de grote driehoek). Per 1 januari 2004 is er zo'n 11 ha. beschikbaar voor uitgifte.

Figuur 4.5 toont een periode van acht jaar. Het algemene beeld is dat de grote steden minder bedrijventerrein uitgeven dan gemiddeld in Nederland. Den Haag is van de grote steden echter wel degene met verreweg de minste uitgifte. Inmiddels echter heeft Den Haag elf hectare beschikbaar in 2004 en nog eens bijna twaalf ha. voor de twee jaren daarna. In de komende jaren zal dus ongetwijfeld meer worden uitgegeven dan in de achterliggende periode.

Voor starters zijn er verschillende initiatieven ontplooid de afgelopen jaren. De Caballero Innovatiefabriek is hiervan de meest recente. Daarnaast zijn er nog diverse starters verzamelgebouwen e.d. Ook heeft de gemeente zich tot doel gesteld om 20.000 m² bedrijfsruimte voor starters te ontwikkelen tot 2015.

Figuur 4.5 Gemiddelde jaarlijkse uitgifte in de periode 1996-2003 voor de G4 en Nederland (in ha. per 100.000 inwoners)

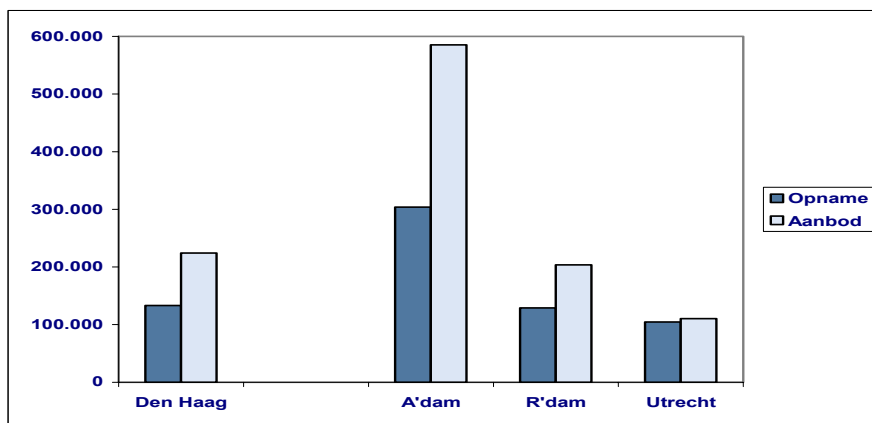
Bron: DG Ruimte / IBIS Registratie bedrijventerreinen, bewerking Afdeling Onderzoek

Kantoren

Den Haag heeft een groot kantorenpark. Per 1-1-2004 heeft Den Haag bijna 4,4 miljoen m² kantoren (bvo) en is daarmee na Amsterdam de grootste kantorenstad van Nederland.

In de laatste zes jaar waarover informatie beschikbaar is, blijkt het aanbod gemiddeld de vraag te overtreffen. Dit geldt voor alle steden van de G4. Voor alle steden geldt dat na 2000 het aanbod sterk toeneemt (vooral door nieuwbouw) terwijl de opname stabiel blijft. Het gevolg is een grotere leegstand dan voor de gewenste marktwerking wenselijk wordt geacht. In de onderstaande figuur is het gemiddelde van opname en aanbod genomen voor de periode waarin het aanbod begon toe te nemen (2001-2003).

Figuur 4.6 Gemiddelde opname en aanbod tussen 1998-2003 in de G4

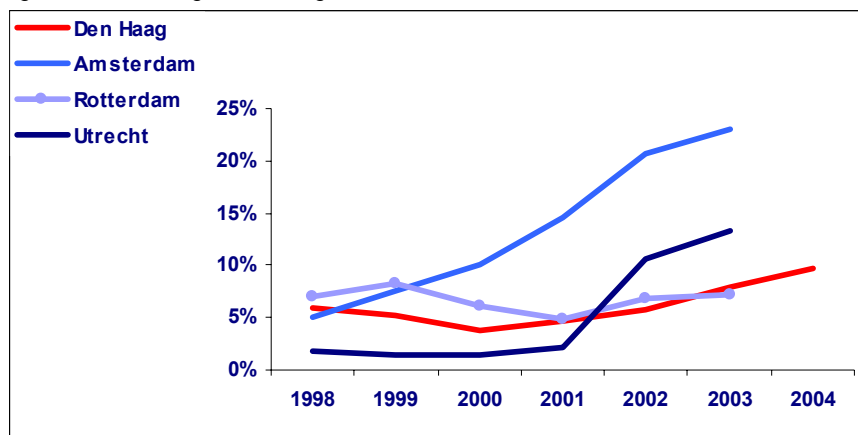

Bron: FGH Vastgoedbericht 2004

De opname van kantooruimte in Den Haag over 2004 was ca. 188.000 m² b.v.o. Het aanbod is toegenomen tot ruim 425.000 m² (bijna 10% van de voorraad).

De leegstand in kantoren is momenteel in Amsterdam het hoogst. Den Haag toont hier een gunstig beeld (zie figuur 4.7).

Fig 4.7 Ontwikkeling van de leegstand in de G4

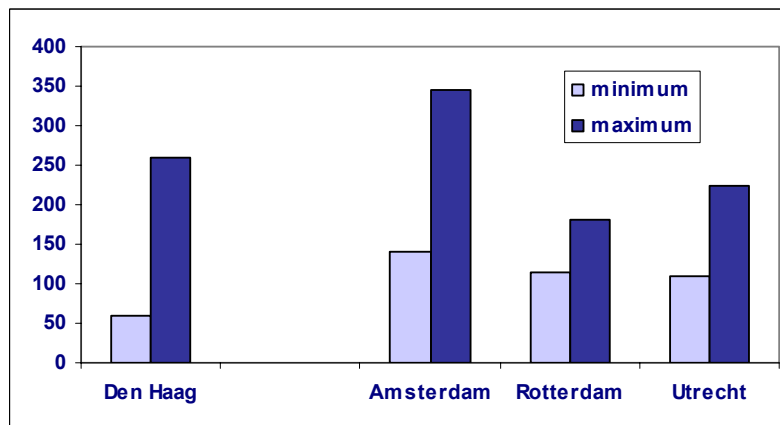

bron Vastgoedmonitor

In de nabije toekomst wordt nog het één en ander aan kantoorruimte toegevoegd aan de Haagse markt. Voor 2004 bedraagt de opgeleverde nieuwbouw ca. 100.000 m². Maar ook voor de toekomst wordt gemiddeld zo'n 75.000 m² nieuwbouw per jaar verwacht.

Ondanks de afgenomen druk op de kantorenmarkt staan de prijzen in Den Haag nog niet onder druk. De gemiddelde vraagprijs per m² heeft zich in 2004 gestabiliseerd op € 140,-. Den Haag heeft een lagere minimumprijs, met name in de minder courante wijken. Verder heeft alleen Amsterdam echt tophuren (figuur 4.8).

Fig 4.8 minimum en maximum prijs van Kantoorruimte, 2003

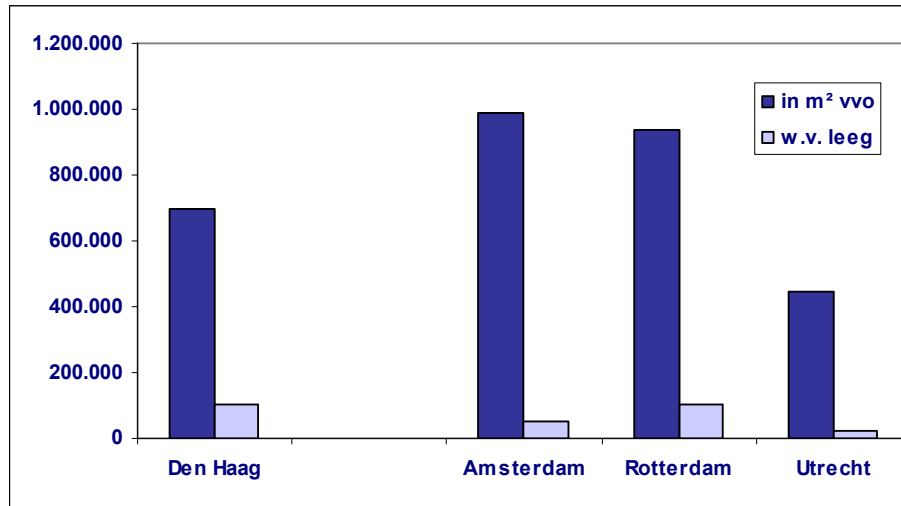
bron: FGH Vastgoedbericht 2003

Winkels

De winkelvoorraad in Den Haag bedraagt in 2004 bijna 700.000 m² verkoop vloeroppervlak (vvo), waarmee de stad op de derde plaats staat na Amsterdam en Rotterdam voor wat betreft het winkeloppervlak (zie figuur 4.9).

Grote winkelconcentraties vinden we in de binnenstad en Laakhaven (Megastores). Ook zijn er grotere concentraties aan de Leyweg, Scheveningen en Loosduinen.

Fig 4.9 Verkoopvloeroppervlak in de G4, 2004

bron: Vastgoedmonitor

De leegstand in Den Haag omvat 103.000 m² vvo en is daarmee relatief de hoogste met 15% leegstand. Rotterdam ligt met 11% op de tweede plaats. Amsterdam en Utrecht zitten veel lager met 5%.

Op korte termijn is er nog wat te verwachten op het gebied van de detailhandel. Winkelcentrum Lage Veld (5.500 m²) is onlangs opgeleverd. In Leidschenveen wordt een stadsdeelwinkelcentrum gerealiseerd van 11.000 m². De bouw van een wijk winkelcentrum in deelplan 4 van Ypenburg is gestart (10.500 m²), aan de Grote Marktstraat moet 37.500 m² komen en de Passage wordt gerenoveerd en uitgebreid. Daarnaast zijn er nog plannen in Laakhaven (6.000 m²) en winkelcentrum Hoge Veld (6.750 m²)¹⁹.

Samenvattend: Is er ruimte voor ondernemen in Den Haag?

De ruimte op bedrijventerreinen is gering in Den Haag, maar biedt voor de toekomst wel perspectief, met name door regionale samenwerking.

Het aanbod van kantoren neemt toe maar is per 1 januari 2005 nog steeds op een acceptabel niveau.

Het aanbod van winkels is hoog in Den Haag.

De mogelijkheden voor starters zijn op dit moment nog gering, maar hier aan wordt gewerkt.

¹⁹ Property NI, Retailforecast 2005

5 De aantrekkingskracht van Den Haag

5.1 Komen er veel bezoekers?

De aantrekkingskracht van Den Haag komt bij uitstek tot uitdrukking in toerisme en recreatie. Den Haag beschikt over een breed arsenaal aan toeristische voorzieningen. De voornaamste attracties zijn Scheveningen Bad (strand, horeca, Pier, Holland Casino, Pathe-bioscoop, Sea Life, Vitalizee etc), Madurodam, Omniversum, de musea en culturele instellingen en het cultuurhistorisch erfgoed. Van de vele musea trekken vooral het Haags Gemeentemuseum, het Mauritshuis, Museon en Panorama Mesdag ieder jaar veel bezoekers uit zowel Den Haag, de rest van Nederland als het buitenland. Daarnaast organiseert Den Haag jaarlijks grootschalige evenementen zoals Den Haag Sculpture, North Sea Jazz Festival, Parkpop, het Vuurwerkfestival en de Koninginnenach. Het Haags cultuuraanbod bevat tal van activiteiten op het terrein van bijvoorbeeld podiumkunsten, beeldende kunst en film. Grote podia in de stad zijn onder meer het Circustheater, de Dr. Anton Philipszaal en het Nederlands Congrescentrum.

Op de ranglijst van individuele attracties (zie tabel 5.1) is Amsterdam van de grote steden verreweg het best vertegenwoordigd met maar liefst zes trekpleisters. Den Haag neemt de plaatsen 18 en 20 in met respectievelijk Madurodam en de pier van Scheveningen. Hun bezoekersaantallen zijn echter recentelijk teruggelopen. Rotterdam is in de top twintig alleen vertegenwoordigd met Diergaarde Blijdorp, maar deze trekt wel veel bezoekers. Utrecht komt in de ranglijst niet voor.

Tabel 5.1 Top twintig attracties in Nederland (2000-2003), naar aantallen betalende bezoekers

Rang	Plaats	Attractie	2000	2001	2002	2003
1	Kaatsheuvel	De Efteling	2.927.000	3.150.000	3.417.000	3.235.000
2	Amsterdam	Rondvaarten	3.000.000	3.000.000	3.000.000	2.750.000
3	Lelystad	Batavia Stad*	n.v.t.	1.170.000	1.891.000	1.800.000
4	Rotterdam	Diergaarde Blijdorp	1.661.000	1.748.000	1.505.000	1.550.000
5	Emmen	Noorderdierenpark	1.500.000	1.400.000	1.500.000	1.500.000
6	Arnhem	Burger's Zoo	1.826.000	1.612.000	1.620.000	1.500.000
7	Biddinghuizen	Six Flags**	n.b.	n.b.	1.500.000	1.500.000
8	Amsterdam	Van Gogh Museum	1.312.000	1.299.000	1.593.000	1.342.000
9	Slagharen	Attractiepark Slagharen	1.200.000	1.200.000	1.200.000	1.300.000
10	Wassenaar	Duinrell	1.208.000	1.285.000	1.291.000	1.299.000
11	Zaanstad	Openluchtmuseum 'De Zaanse Schans'	825.000	825.000	900.000	950.000
12	Amsterdam	Diamantslijperijen*	991.000	925.000	930.000	925.000
13	Amsterdam	Anne Frank Huis	884.000	900.000	909.000	913.000
14	Amsterdam	Artis	1.189.000	1.197.000	1.230.000	889.000
15	Amsterdam	Rijksmuseum	1.116.000	1.011.000	1.090.000	841.000
16	Rhenen	Ouwehands Dierenpark	613.000	670.000	680.000	825.000
17	Amersfoort	Dierenpark Amersfoort	695.000	605.000	635.000	680.000
18	Den Haag	Madurodam	951.000	887.000	775.000	660.000
19	Lisse	Keukenhof	798.000	746.000	700.000	657.000
20	Den Haag	Scheveningse Pier*	n.b.	600.000	585.000	560.000

Bron: Toerisme en Recreatie Nederland (2004)

* Geschat voor 2003

** Geschat voor alle jaren

Belangrijk in Den Haag: sport en uitgaan. Bijzonder in Den Haag: strand en zee. Het stedelijk toerisme is echter niet gebouwd op individuele attracties en hun betalende bezoekers alleen. Een goed voorbeeld is Scheveningen, waar naast de Pier juist ook met het Holland Casino, de Pathé bioscoop, het Circustheater, Sea Life etc en het strand een belangrijk cluster is ontwikkeld dat op vele fronten bezoekers trekt. En niet iedereen die hier recreëert is persé 'betalende bezoeker'. Dit geldt vooral voor strandgasten.

De volgende tabel laat de twintig belangrijkste attracties en musea in Den Haag zien.

Tabel 5.2 Top twintig attracties en musea in Den Haag (2000-2003), naar aantallen bezoekers

Rang	Attractie / Museum	2001	2002	2003
1	ATTRACTIEPARK DUINRELL (INCL. TIKIBAD)	1.284.991	1.290.891	1.298.534
2	HOLLAND CASINO SCHEVENINGEN (C)	800.000	757.000	769.790
3	MINIATUURSTAD MADURODAM (D)	887.000	775.000	660.000
4	PIER SCHEVENINGEN	600.000	585.000	546.000
5	OMNIVERSUM (G)	315.000	290.000	290.000
6	GEMEENTEMUSEUM DEN HAAG (A)	181.000	257.000	268.154
7	MAURITSHUIS (E)	175.664	193.837	265.000
8	SEA LIFE SCHEVENINGEN	260.000	245.000	248.000
9	MUSEON	172.000	167.000	163.000
10	PANORAMA MESDAG (H)	153.000	143.000	130.000
11	ESCHER IN HET PALEIS	-	20.000	71.000
12	KUUR THERMEN VITALIZEE	74.548	71.106	68.741
13	DRAF- EN RENBAAN DUINDIGT	55.823	46.870	54.113
14	FOTOMUSEUM DEN HAAG / GEM	-	10.000	52.970
15	BEZOEKERSCENTRUM BINNENHOF	50.313	51.910	50.489
16	MUSEUM BEELDEN AAN ZEE	45.000	47.000	48.000
17	MUSEUM VOOR COMMUNICATIE	38.122	35.383	36.301
18	DE GEVANGENPOORT	31.796	31.750	35.073
19	NEDERLANDS LETTERKUNDIG MUSEUM	34.000	39.300	33.000
20	MUSEUM SCHEVENINGEN	21.500	22.482	24.736

Bron: Den Haag Marketing & Events

De breedte van het stedelijk toerisme komt meer naar voren in onderstaande tabel. Deze geeft een schatting van de totale aantallen bezoekers²⁰ van de grote steden, uitgesplitst naar verschillende functies. Ook in dit overzicht speelt Amsterdam een dominante rol. Den Haag onderscheidt zich in zwemmen en zonnen: het strand van Scheveningen en Kijkduin. Als uitgaansstad scoort Den Haag iets minder dan Rotterdam, maar beter dan Utrecht. Recreatief winkelen – een belangrijke bron van bezoekers en dus inkomsten – blijft achter ten opzichte van de overige G4-steden terwijl Den Haag een breed scala aan winkels heeft. Van zeer hoog tot een zeer laag segment.

²⁰ Uitgedrukt in dagtochten Hieronder vallen zowel recreatieve dagtochten in de eigen woonomgeving (inclusief wandelen, fietsen en uitgaan) als meer toeristisch georiënteerde dagtochten buiten de eigen woonomgeving. Voor verdere definities wordt verwezen naar de Monitor Toerisme G4 (ECORYS t.b.v. Ministerie van EZ, Toerisme en Recreatie Nederland (TRN) en de gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht).

Tabel 5.3 Aantal bezoeken/dagtochten in Nederland (2001), naar stad en motief (x miljoen)

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht	Totaal Nederland
Nederlanders in eigen land	35,4	52,9	46,3	25,4	1.015,8
Toeristisch	18,6	35,5	28,3	16,3	458,7
Uitgaan	10,6	17,7	11,6	7,7	217,4
Recreatief winkelen	4,5	9,4	9,1	5,6	140,0
Bezoek attracties ¹⁾	3,5	8,4	7,5	3,0	101,3
Recreatief	16,8	17,4	18,1	9,2	557,2
Sport en sportieve recreatie	9,7	10,2	9,7	4,7	319,0
Overig (hobby's, verenigingen)	3,9	4,0	4,9	3,4	133,9
Zwemmen, zonnen e.d.	2,4	1,2	0,8	0,4	53,5
Toeschouwer/begeleider sport	0,8	1,6	2,0	0,4	32,8
Toeren ²⁾	0,2	0,5	0,7	0,2	17,9
Buitenlanders in Nederland	0,1	0,3	0,2	0,1	31,2
Totaal	35,6	53,1	46,5	25,5	1.047

Bron: CBS, bewerking ECORYS (Monitor Toerisme G4, mei 2003)

¹⁾ bevat o.a. bezoek aan attractiepunten, dierentuinen, evenementen, musea en monumenten

²⁾ betreft toertochten van twee uur en langer met auto, motor, rondvaart e.d.

Samenvattend: Komen er veel bezoekers naar Den Haag?
Den Haag biedt veel cultuur en vermaak. Madurodam, Scheveningen en de musea zijn de toppers
Belangrijk in Den Haag: sport en uitgaan. Bijzonder in Den Haag: strand en zee.

5.2 Welke rol speelt het toerisme in de Haagse economie?

Het economische belang van toerisme ligt uiteindelijk in de bestedingen van de bezoekers. Hierin maken we een onderscheid tussen toeristische en zakelijke bezoeken (tabel 5.4). Een eerste blik op de tabel leert dat Den Haag ook hier de derde plaats inneemt op grote afstand van Amsterdam, maar vlak achter Rotterdam. De zakelijk-toeristische markt is een belangrijke bron van inkomsten. In totaal brengt het toerisme in Den Haag jaarlijks ruim €1,3 miljard op, wat betekent dat het een sector van formaat is binnen de stad.

Tabel 5.4 Bestedingen aan toerisme en recreatie in de G4 in 2001 (miljoenen euro's)

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht
Dagtochten en vakanties	469	1.813	559	312
1. dagtochten in eigen land	346	579	458	259
2. vakanties in eigen land	15	47	10	6
3. buitenlanders in Nederland	108	1.188	91	47
Zakelijk-toeristisch	574	1.294	769	410
4. binnenlands zakelijk zonder overnachting	430	665	583	335
5. binnenlands zakelijk met overnachting	37	207	69	16
6. buitenlands zakelijk met overnachting	107	422	116	59
Goederen en diensten (o.a. reisbureaus)	287	956	436	211
Totaal	1.330	4.063	1.764	934

Bron: ECORYS, Monitor Toerisme G4 (mei 2003)

Het is ook interessant of de bestedingen in de verschillende categorieën afkomstig zijn van bewoners uit de eigen stad of van buiten de stad. Bestedingen in de laatste categorie houden namelijk een extra geldstroom voor de stad in en zijn daarom als 'stuwend' voor de stedelijke economie aan te merken. Berekeningen in de Monitor Toerisme G4 wijzen uit dat in Den Haag ongeveer 47% van de toeristische bestedingen stuwend is. Dit komt dus neer op € 625 miljoen aan toeristische bestedingen in Den Haag van mensen buiten de stad in 2001. Alleen voor Amsterdam ligt het aandeel stuwende bestedingen aanzienlijk hoger (63%). Rotterdam (44%) en Utrecht (48%) halen een percentage dat vergelijkbaar is met Den Haag.

Het belang van het toerisme is in het bovenstaande vooral in financiële termen onderbouwd. Een andere component is echter de werkgelegenheid die het toerisme met zich meebrengt. Zoals te zien in de onderstaande tabel leverde het toerisme in Den Haag in 2001 ruim 12.000 arbeidsjaren aan werkgelegenheid op. In totaal ging het om meer dan 17.000 personen die werkzaam waren in het toerisme, waarvan een aanzienlijk deel seizoensgebonden werkgelegenheid. Dit komt neer op 8,5% van het totaal van werkzame personen in Den Haag voor dat jaar²¹. Amsterdam springt ook qua werkgelegenheid er boven uit, terwijl Rotterdam Den Haag opnieuw iets voor blijft. Gemiddeld wordt per werknemer in het toerisme in Rotterdam het meest besteed en in Amsterdam het minste. Den Haag zit hier redelijk tussenin.

Tabel 5.5 Directe werkgelegenheid in toerisme in de G4 en Nederland in 2001

	Den Haag	Amsterdam	Rotterdam	Utrecht	Nederland
Totaal arbeidsjaren (fte)	12.010	40.470	14.220	7.820	445.770
Totaal werkzame pers. (wp)	17.640	58.310	20.680	11.960	644.330
Bestedingen per wp	€75.400	€69.700	€85.300	€78.100	nb

Bron: Monitor Toerisme G4 (ECORYS, mei 2003)

Samenvattend: Wat is het economische belang van het toerisme voor Den Haag?
De zakelijke markt is een belangrijke toeristische branche
Zo'n 9 % van het totaal aan werkzame personen in Den Haag werkt in het toerisme

5.3 Hoe internationaal is Den Haag?

Internationaal heeft Den Haag (The Hague, La Haye) een grote bekendheid. De belangrijkste oorzaak ligt in de aanwezigheid van een groot aantal internationale organisaties in de stad. De bekendste zijn waarschijnlijk het Internationaal Strafhof, het Internationaal Gerechtshof en het Joegoslaviëtribunaal. Dit is echter nog maar een deel van 'The Hague, city of Peace and Justice', aangezien ook grote organisaties als Europol en de OPCW (organisatie voor handhaving van het verbod op chemische wapens) hier gevestigd zijn. Den Haag is een toonaangevende stad op het gebied van internationale organisaties naast Wenen, Genève en New York.

Daarnaast is Den Haag de diplomatieke hoofdstad van Nederland. In totaal onderhoudt Nederland diplomatieke relaties met ca. 180 landen. Hiervan hebben 139 daarvan een ambassade of consulaat in Den Haag. Het aantal mensen dat werkt bij de ambassades en consulaten is niet exact bekend, omdat zij niet in de gangbare werkgelegenheidsstatistieken voorkomen. Volgens informatie van Bureau Internationale Zaken echter bestaat het corps diplomatique in Den Haag uit ruim 4.000 personen. Zij zijn actief bij de ambassades en consulaten in de stad. Daarnaast werken er zo'n 3.100 mensen bij de internationale gerechtshoven (als rechter of lid van de diplomatieke staf).

Den Haag is ook gastheer voor een aantal internationale scholen, instituten en onderzoeksinstituten. Clingendael is hier een voorbeeld van, maar ook bijvoorbeeld het International Institute for Social Studies en het T.M.C. Asserinstituut. Daarnaast zijn er verschillende internationale scholen voor de kinderen van de vele 'expats' die in Den Haag wonen.

²¹ Deze cijfers wijken iets af van de in paragraaf 1.4 genoemde aantallen werkzame personen. Hierbij moet worden bedacht dat de 'Monitor Toerisme' uitgaat van cijfers van 2001 en bovendien een iets andere indeling hanteert van de toeristische branche.

**Samenvattend: Hoe internationaal is Den Haag?
Den Haag mag zich vierde VN-stad van de wereld noemen.
De gemeente onderhoudt internationaal gewaardeerde contacten met 180 landen.**

5.4 Wat is het belang van de internationale organisaties?

De kernvraag bij de aanwezigheid van de internationale organisaties is natuurlijk: wat betekent dit voor de economie van Den Haag? In grote lijnen zijn er drie effecten te noemen: directe werkgelegenheid, afgeleide werkgelegenheid en het imago-effect.

Hierboven is al aangegeven dat het niet exact bekend is hoeveel mensen precies bij de internationale organisaties werken. De onderstaande tabel, samengesteld met cijfers van Bureau Internationale Zaken van de gemeente Den Haag, geeft niettemin een aardig beeld van de directe werkgelegenheid die de internationale organisaties bieden.

Tabel 5.6 Aantal expats²² werkend en partners, en expat studenten (schattingen)

Regio Den Haag	2004
Totaal internationale organisaties in Den Haag	3.600
Totaal van ambassades en consulaten	4.200
Totaal internationale scholen, kennisinstellingen en georiënteerde organisaties	1.800
Totaal internationaal bedrijfsleven	2.500
Totaal internationale organisaties in Regio Den Haag	4.300
Totaal aantal werkzame personen	16.400
<hr/>	
Totaal aantal expat leerlingen/studenten	6.200
Totaal aantal expat partners	5.200
Totaal aantal werkzame personen plus gezinsleden	27.800

Bron: Bureau Internationale Zaken, Gemeente Den Haag

Verreweg de grootste internationale organisatie is het Joegoslaviëtribunaal met ruim 1.350 werknemers. Verder zijn de ambassades en consulaten goed voor rond de 4.200 arbeidsplaatsen. Ook in de regio Den Haag zijn grote internationale organisaties te vinden. Het Europees Octrooi Bureau (2.200 arbeidsplaatsen) in Rijswijk is hier het bekendste voorbeeld van. Bovendien biedt Delft ruimte aan het UNESCO-IHE Institute for Water Education (1.800 arbeidsplaatsen).

Hoewel de werkgelegenheid bij internationale organisaties niet jaarlijks wordt bijgehouden, is toch een opwaartse trend te zien. Sinds 1998 is de werkgelegenheid door de komst van Europol, de vestiging van het Internationaal Strafhof en een aantal ambassades van met name Oost-Europese landen toegenomen. Een schatting van Bureau Internationale Zaken geeft aan dat in de toekomst de rol van de internationale organisaties nog zal groeien. Om een completer beeld te krijgen van de werkgelegenheid bij internationale organisaties, is evenwel aanvullend onderzoek nodig.

Naast het effect in directe werkgelegenheid is er ook een 'multipliereffect' dat uitgaat van de internationale organisaties. Deze maken gebruik van ondersteunende diensten, variërend van catering tot schoonmaak tot wellicht het uitbesteden van administratieve werkzaamheden. Daarnaast is er het bestedingseffect van de uitgaven van de – vaak gegoede – werknemers bij internationale organisaties en hun familieleden (naar schatting nog eens ongeveer 1.000 studenten, 5.000 partners en 5.200 kinderen op basis en middelbaar onderwijsinstellingen). De omvang van dit effect is nog niet in kaart gebracht.

Wellicht het belangrijkste effect van de internationale organisaties in Den Haag is dat deze de stad op de wereldkaart zetten. Waar binnen Nederland Den Haag zijn bekendheid dankt aan de nationale overheid, is 'The Hague' in het buitenland een begrip vanwege instanties als het Internationale Strafhof en het Joegoslavië-tribunaal. Rondom de internationale organisaties kan een internationaal netwerk van commerciële dienstverlening ontstaan.

²² Zie verklarende woordenlijst achterin.

Samenvattend: Wat is het belang van de internationale organisaties?

Internationale instellingen en organisaties zetten Den Haag op de wereldkaart. Dit geldt vooral voor organisaties in de juridische sfeer.

De werkgelegenheid bij internationale organisaties is ruim 16.000. Daarnaast zijn er ca. 11.000 partners, kinderen en studenten aan Den Haag gebonden.

Den Haag kent in totaal een kleine 28.000 expats.

5.5 Hoe staat het met de internationale bedrijvigheid?

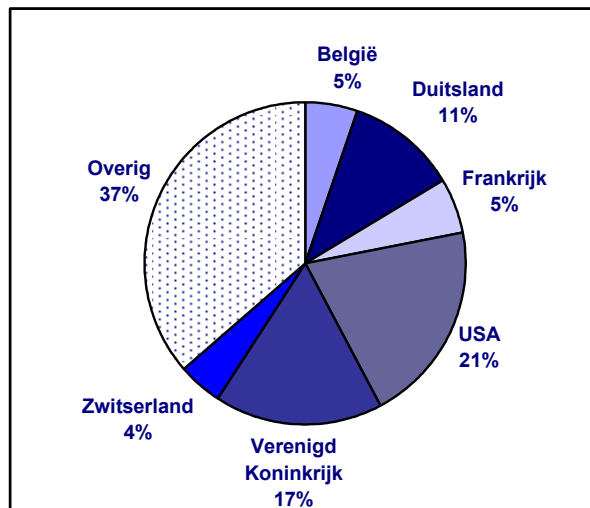
Het blijkt dat in Den Haag een aanzienlijk aantal buitenlandse ondernemingen gevestigd is. Op dit moment is de gebruikte informatie nog in opbouw. We geven hier dan ook voorlopige cijfers.

De definitie voor een buitenlandse onderneming is hier dat meer dan 50% van de aandelen in buitenlandse handen is.

Den Haag kent per 1 januari 2005 ca. 300 bedrijven met in totaal 342 bedrijfsvestigingen met een buitenlands moederbedrijf. Deze internationale bedrijven zijn een factor van betekenis voor Den Haag. In totaal werken er ruim dan 14.000 werknemers. Toch zo'n zes procent van de werkgelegenheid.

Van de 300 buitenlandse bedrijven betreft het 27 hoofdkantoren. De belangrijkste en bekendste daarvan zijn de telecombedrijven Orange (voorheen Dutchtone, onderdeel van France Télécom) en T-Mobile (dochter van Deutsche Telekom), elektronicaconcern Siemens en de productiefaciliteit van Schindler (liften).

Figuur 5.1 Herkomst van de internationale bedrijven in Den Haag

Bron: DSO/Beleid/Afd. Onderzoek

Het grootste deel van de buitenlandse bedrijven in de regio Den Haag is Amerikaans (21%), Brits (17%) of Duits (11%). Vergeleken met het landelijk gemiddelde zijn de bedoelde bedrijven relatief vaak actief in de ICT, olie en gas, chemie en financiële en zakelijke diensten: stuk voor stuk sectoren met een hoge toegevoegde waarde. Het grootste bedrijf dat zich in 2003 vestigde was Maersk met 60 werknemers. In 2004 waren dat Norsk Hydro Energie Marketing BV en Data2Logistics, met ieder 20 werknemers.

Samenvattend: Hoe staat het met het internationale bedrijfsleven?

Aanzienlijk aantal buitenlandse vestigingen in De regio Den Haag, waarvan een deel hoofdkantoren, met name in de telecomsector.

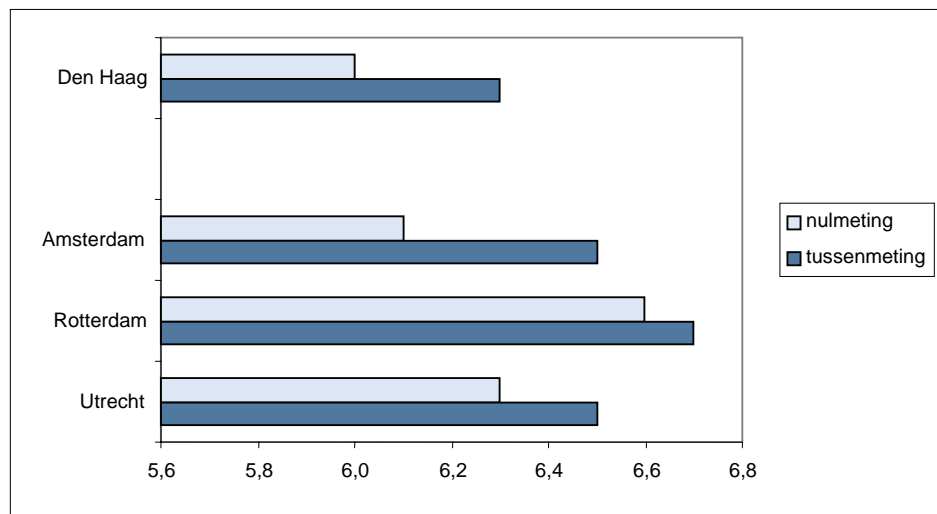
6 De beleving van Den Haag

Beleving is belangrijk. Het is beeldbepalend. Zo ook de beleving van een stad, van Den Haag. In eerder onderzoek²³ voor Nederlandse steden en vele (inter)nationale regio's is het beeld dat ondernemers bij hun eigen stad en regio hebben in kaart gebracht. In deze zogenaamde benchmarks is het oordeel van ondernemers gevraagd op de meest essentiële onderdelen van het investeringsklimaat. In dit hoofdstuk wordt dit onderzoek dieper uitgewerkt voor Den Haag, waardoor een betrouwbaar oordeel mogelijk is over subjectieve onderwerpen als beleving en imago.

6.1 Hoe beleven ondernemers de Haagse regio?

De waardering van het Haagse ondernemings-klimaat is relatief laag, maar stijgt. Uit onderstaande figuur blijkt dat de Haagse ondernemers het stedelijk ondernemingsklimaat gemiddeld wat minder waarderen dan hun collega's in de andere grote steden. Wel is sprake van een significante stijging van de waardering van een 6 in 1999 naar een 6,4 in 2002.

Figuur 6.1 Waardering ondernemersklimaat als geheel per stad, 1999 en 2002 (op schaal van 1 tot 10)

Bron: Ministerie van Economische Zaken, Benchmark Gemeentelijk Ondernemingsklimaat

Maar om welke aspecten gaat het dan in dat ondernemingsklimaat? Tabel 6.1 toont de top tien van belangrijkste aspecten voor de Haagse ondernemers.

²³ Research voor Beleid i.o.v. Ministerie van EZ (2002), Benchmark Gemeentelijk Ondernemingsklimaat. ECORYS i.o.v. Ministerie van EZ (2001), Internationale Benchmark Regionaal Investeringsklimaat.

Tabel 6.1 Top tien van de belangrijkste aspecten voor ondernemers in de regio Den Haag

Top 10 Aspecten investeringsklimaat			
1	Houding van werknemers	6	Onderwijsfaciliteiten
2	Beschikbaarheid personeel	7	Openbaar vervoer
3	Bereikbaarheid via de weg	8	Loonniveau
4	Opleidingsniveau werknemers	9	Houding van overheden
5	IT-, Telecommunicatie-infrastructuur	10	Woningaanbod

Bron: Ministerie van Economische Zaken, Benchmark Regionaal Investeringsklimaat

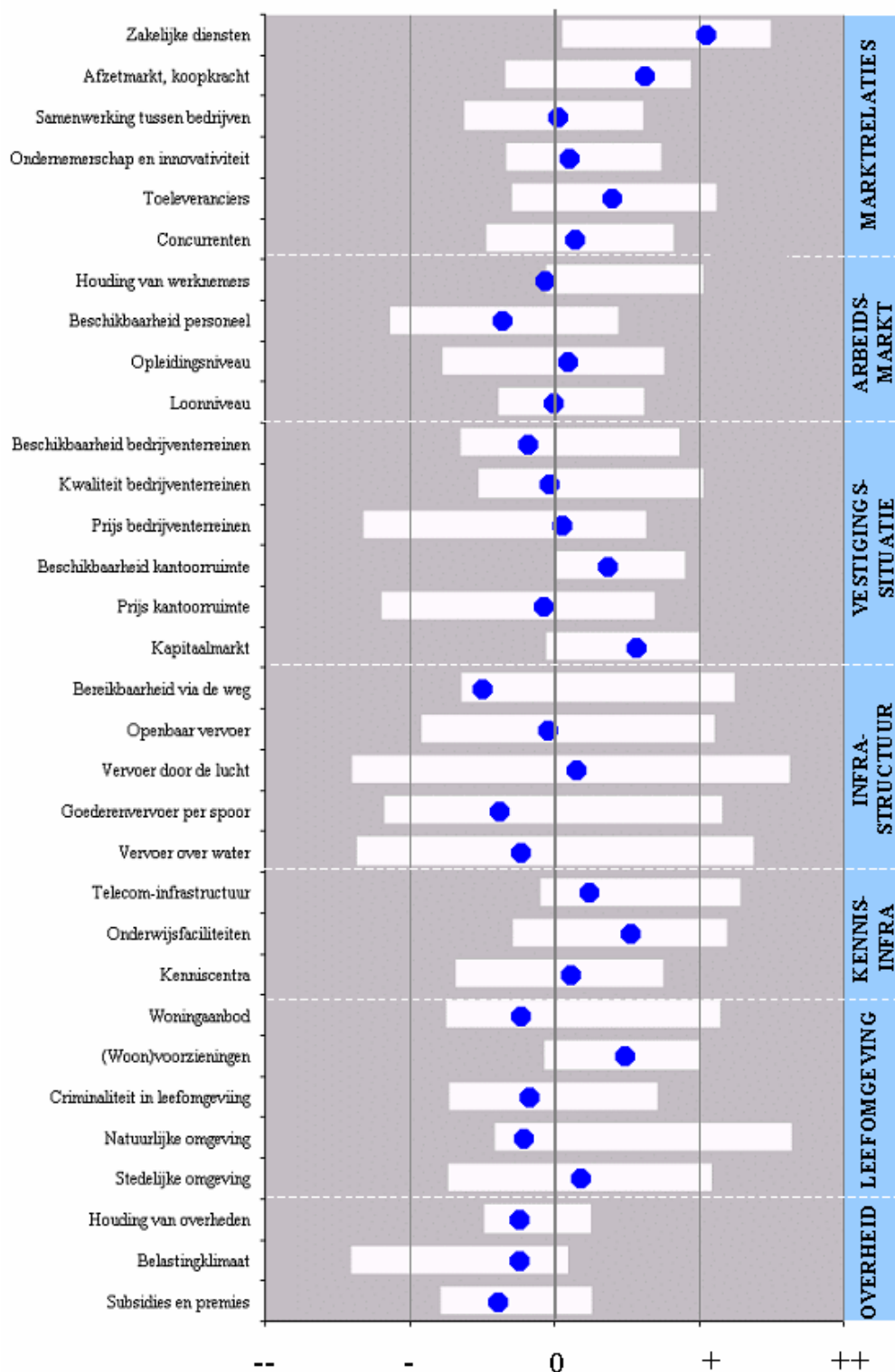
In Nederland bestaat grote overeenstemming als het gaat om de belangrijkste aspecten van het ondernemersklimaat. Het zijn vooral aspecten van de arbeidsmarkt, bereikbaarheid en kennisinfrastructuur.

Vanuit de diverse sectoren die actief zijn in de Haagse regio heeft een steekproef van 50 ondernemers het investeringsklimaat beoordeeld. Op een schaal van 1 tot 5, hier weergegeven met - - tot ++, zijn 32 aspecten van het investeringsklimaat aan hun oordeel onderworpen. In figuur 6.1 zijn al deze aspecten opgenomen en is per aspect te zien welke positie de regio Den Haag inneemt binnen de bandbreedte. Het rondje betreft het gemiddelde oordeel van een ondernemer in de Haagse regio. Voor het overzicht zijn de verschillende aspecten gerubriceerd in 7 thema's: van marktrelaties tot overheid.

Op de volgende pagina toont onderstaand figuur 32 aspecten van het investeringsklimaat beoordeeld door ondernemers uit de regio Den Haag.²⁴ Na een grondige blik op deze figuur vallen een aantal zaken op. De regio doet het redelijk: niet uitzonderlijk goed of slecht. De markt wordt goed beoordeeld, de dienstverlening laat van zich spreken. Een prima score op aspecten als zakelijke diensten en afzetmarkt toont tevredenheid van de ondernemers uit deze sector over hun markt aan. Zorgenkindjes zijn de houding van werknemers en de bereikbaarheid (ondernemers klagen voornamelijk over het dichtslibbend wegennet). Verhoudingsgewijs scoort de regio verder ook slecht op bedrijventerreinen, het woningaanbod, de criminaliteit en niet in het minst ook de natuurlijke omgeving (er klinkt een roep naar bos en parken). Maar met een goede gemiddelde score op vele, gevarieerde aspecten en een aantrekkelijke afzetmarkt voor ondernemers heeft de regio Den Haag genoeg in huis om zich nadrukkelijk te presenteren en te profileren.

²⁴ Een uitleg over de interpretatie van deze figuur is opgenomen in de bijlage 'begrippenlijst' onder 'regionaal investeringsklimaat'

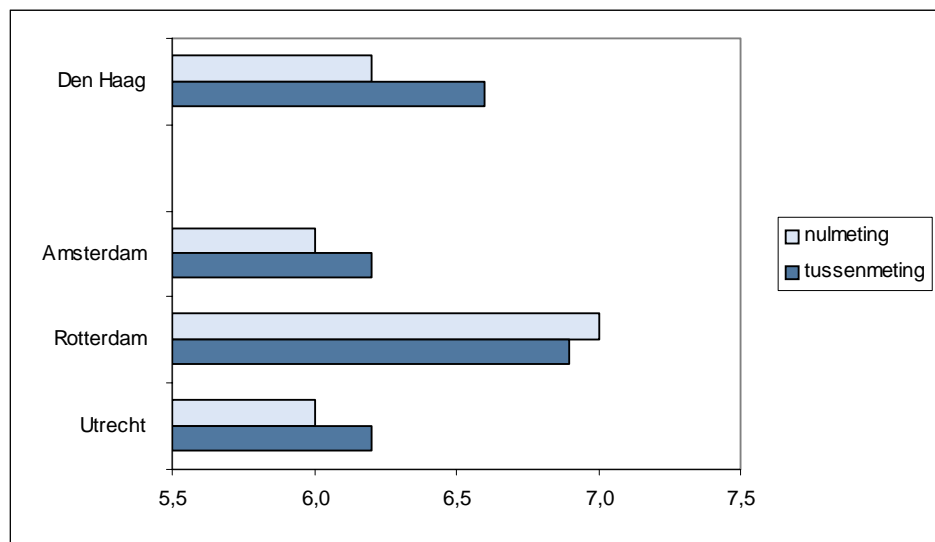
Figuur 6.2 Waardering regionaal investeringsklimaat, regio Den Haag (2001)

Bron: Ministerie van Economische Zaken, Internationale Benchmark Regionaal Investeringsklimaat

Belangrijkste knelpunten zijn volgens de ondernemers de houding van werknemers en bereikbaarheid via de weg. Ondernemers vinden deze aspecten erg belangrijk, maar waarderen ze laag. Overigens is hierbij geen onderscheid gemaakt naar bereikbaarheid binnen de gemeentegrenzen en die daarbuiten.

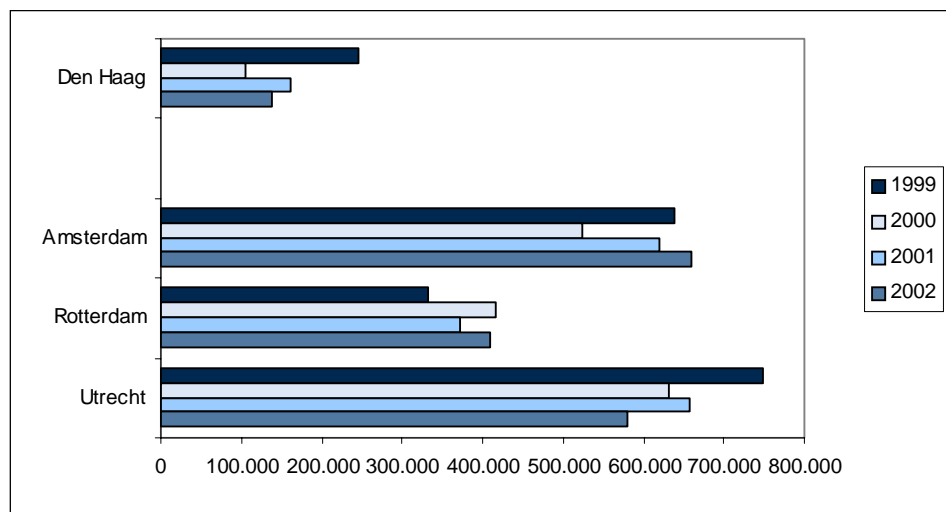
Figuur 6.2 Waardering bereikbaarheid (over de weg) van pand door ondernemers, 1999 en 2002

Bron: Ministerie van Economische Zaken, Benchmark Gemeentelijk Ondernemingsklimaat

Als wordt ingezoomd op de waardering van de bereikbaarheid door de ondernemers in Den Haag in verhouding tot ondernemers in de andere grote steden, scoort Den Haag echter relatief niet zo slecht. De ontevredenheid op dit punt is in Amsterdam en Utrecht groter. Daarnaast is de waardering van de Haagse ondernemers de laatste jaren gestegen. De subjectieve waardering van de ondernemers komt ook overeen met de objectieve cijfers over filezwaarte en de ontwikkeling hiervan in de afgelopen drie jaar (zie figuur 6.4). Dit wordt echter vertekend door het feit dat binnen de (toenmalige) gemeentegrenzen feitelijk maar weinig snelweg ligt en de meeste files in de regio staan.

Figuur 6.4 Filezwaarte richting centrum in de G4, 1999-2002

Bron: AVV (2000-2003), bewerking ECORYS

Gezien het belang van het aspect bereikbaarheid voor ondernemers, zowel voor de bedrijfsvoering als het imago van de werkomgeving, is de ontwikkeling die gezien wordt tussen 1999 en 2002 echter wel positief voor Den Haag. Ook als gekeken wordt naar de Atlas voor gemeenten 2004, dan blijkt Den Haag het op het vlak van bereikbaarheid in zijn algemeenheid goed te doen. Op de aspecten bereikbaarheid per auto buiten de spits, per auto in de spits en per openbaar vervoer scoort Den Haag in de lijst van de 50 grootste steden 3^e, 7^e en 2^e plaats. Dit is overigens iets minder dan in de Atlas 2003 (2^e, 3^e en 2^e).

Onderstaande tabel geeft weer hoe gebonden het MKB is aan de regio Den Haag. Hieruit komt naar voren 50% zich gebonden voelt en eveneens 50% zich niet-gebonden voelt aan de regio Den Haag.

Van de groep MKB-bedrijven die zich gebonden voelt aan de regio wordt dit in 38% van de gevallen veroorzaakt door de aanwezigheid van afnemers in de buurt. De andere redenen van bindingskracht (toeleveranciers, werknemers in de buurt, ik woon hier zelf goed) scoren allemaal beduidend lager, circa 2 à 3 %.

Tabel 6.2 Binding van het MKB aan de regio Den Haag (2002)

	Bindingkracht (in %)
Voel me niet gebonden aan Den Haag	50%
Voel me wel gebonden aan Den Haag:	50%
- vanwege afnemers in de buurt	38%
- vanwege toeleveranciers in de buurt	3%
- vanwege werknemers in de regio	2%
- ik woon hier zelf goed	3%
- anders	4%
Totaal	100%

Bron: Stogo 2003

Samenvattend: Hoe beleven ondernemers Den Haag
De waardering voor het Haagse ondernemersklimaat is relatief laag, maar stijgt
Relatief slecht scoren de aspecten: houding werknemers, bereikbaarheid, ruimte voor bedrijven en het woningaanbod.
Relatief goed scoren de aspecten: zakelijke diensten en afzetmarkt
Den Haag maakt een positieve ontwikkeling door met betrekking tot autobereikbaarheid
Aanwezigheid afnemers in buurt belangrijkste reden binding bedrijven Den Haag

6.2 En het imago dan...?

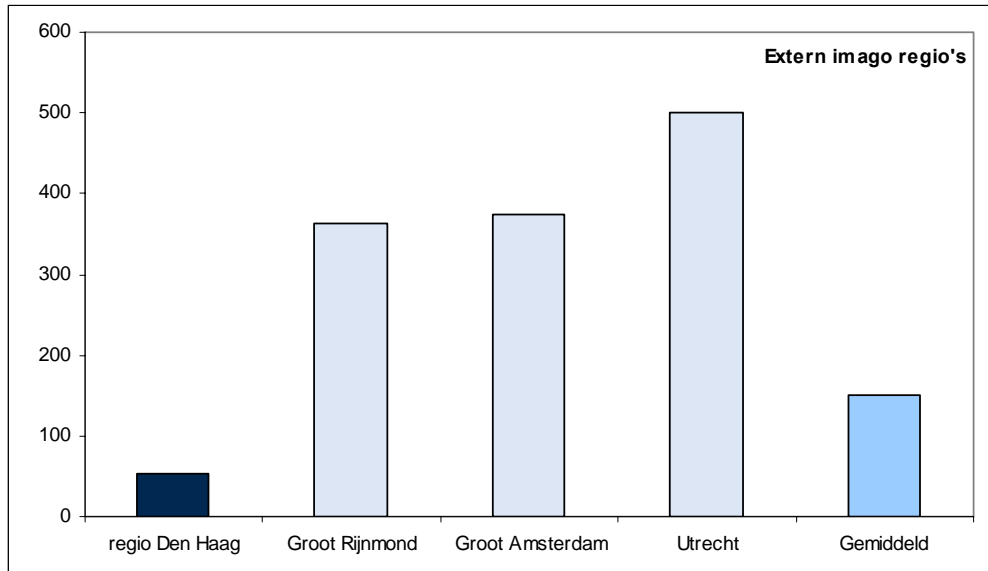
Er zijn een aantal factoren die het imago bepalen van een regio. Daar is uitgebreid onderzoek naar gedaan door de onderzoekers Meester en Pellenbarg. Allereerst is er een verband tussen beleving en imago: als de eigen ondernemers al geen positief beeld hebben van de eigen regio, dan zullen ze dit ook niet uitstralen en zal het imago als gevolg daarvan ook maar matig uitvallen.

Verder wordt het imago sterk bepaald door bekendheid met het gebied. Het adagium 'onbekend, maakt onbemind' gaat op. Zo worden hoofdstedelijke regio's vanuit het buitenland altijd positiever gezien dan ze in werkelijkheid zijn en bovendien dan ze van binnenuit worden gezien. Buitenlandse investeringen concentreren zich vanuit dezelfde denklijn dan ook in de grootstedelijke gebieden.

In de benchmark van het regionaal investeringsklimaat is de vraag aan ondernemers gesteld uit regio's in geheel Nederland: Welke regio heeft een beter investeringsklimaat dan uw eigen regio voor uw soort onderneming? Figuur 6.5 toont de resultaten.

Figuur 6.3 Ondernemersimago van regio Den Haag, uitgedrukt in genoemd aantal keer als meest aantrekkelijke vestigingsregio van Nederland, 2001

Bron: ECORYS (Internationale Benchmark Regionaal Investeringsklimaat)

Drie van de vier grote steden eindigen boven aan de ranglijst, maar Den Haag staat ergens in de onderste regionen. Krap 1% van de ondervraagde ondernemers vindt Den Haag als vestigingsregio beter dan hun eigen regio. Het lijkt erop dat Den Haag kampt met een bleek imago. De stad en regio staan blijkbaar nauwelijks op de *mind map* van ondernemers.

Het is zaak te achterhalen of het imago dat een regio heeft (of dat juist ontbreekt) in de ogen van 'buitenstaanders' de werkelijkheid rechtvaardigt. Gelet op het beeld dat de eigen ondernemer van de Haagse regio aan het investeringsklimaat geeft lijkt het opgeroepen beeld onterecht. Er zijn slecht scorende onderdelen, maar het algemene beeld is behoorlijk of goed. De ondernemers in Den Haag zelf zijn ook niet bijzonder negatief over het ondernemingsklimaat en oordelen hier recentelijk zelfs beter over.

Samenvattend: En het imago dan...?

Den Haag kampt met een bleek imago, het staat weinig op de mind map van ondernemers elders

Gezien de redelijk goede score op belangrijke aspecten voor het investeringsklimaat en bijv. de gunstige ontwikkeling van de beoordeling van het ondernemingsklimaat en de bereikbaarheid wijkt dit imago feitelijk af van de werkelijkheid.

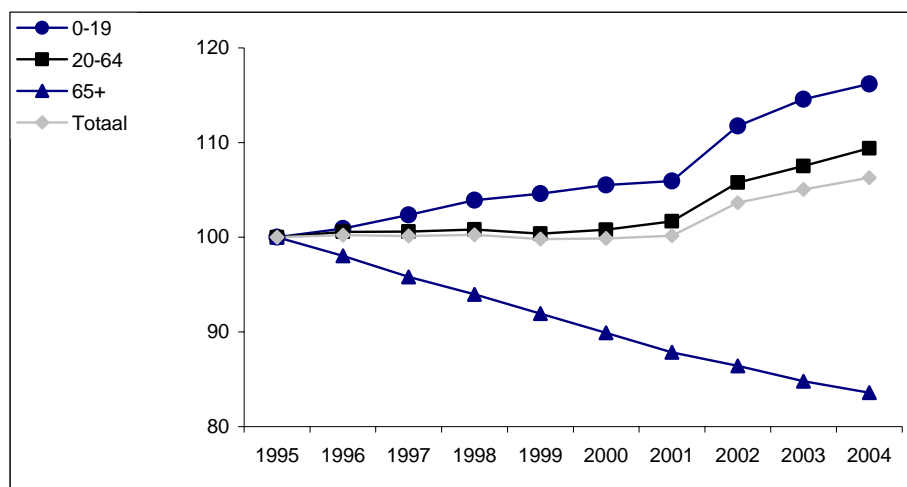
7 Talent en koopkracht in Den Haag

Den Haag is een stad in beweging met een bevolkingsomvang van 469.568 per 1 januari 2004. Niet alleen zijn de stadsgrenzen verlegd en zijn er nieuwe wijken in aanbouw, ook de bevolking zelf verandert qua samenstelling. De opvallendste ontwikkelingen zijn in deze paragraaf op een rijtje gezet.

7.1 Hoe jong is Den Haag?

De leeftijdsopbouw van de bevolking laat een aantal opvallende ontwikkelingen zien. Zo vertoont het aantal 65-plussers in de stad sinds 1995 een flinke dalende trend. Absoluut komt de afname van deze leeftijdscategorie sinds 1995 neer op zo'n 12.700 personen. In de categorie 20-64 jaar zijn er daarentegen sinds 1995 zo'n kleine 26.000 inwoners bijgekomen. Het aantal jongeren (<20) is over dezelfde periode beschouwd gegroeid met bijna 15.000 personen. Kortom, de geconstateerde afname van de "grijze druk" en toename van de "groene druk" heeft zich verder voortgezet. Den Haag ligt wat betreft de "grijze druk" inmiddels nagenoeg op het landelijk gemiddelde (13,8% tegenover 13,9% landelijk) en voor wat betreft de groene druk komt de stad nu nog ietsje onder het landelijk gemiddelde uit (23,2% tegenover 24,5% landelijk). In figuur 7.1 is ook duidelijk het Leidschenveen-Ypenburg-effect op de bevolking te zien. Na 2001 is er plotseling een sterke groei van de bevolking veroorzaakt door de gemeentelijke herindeling en de nieuwbouwproductie daar.

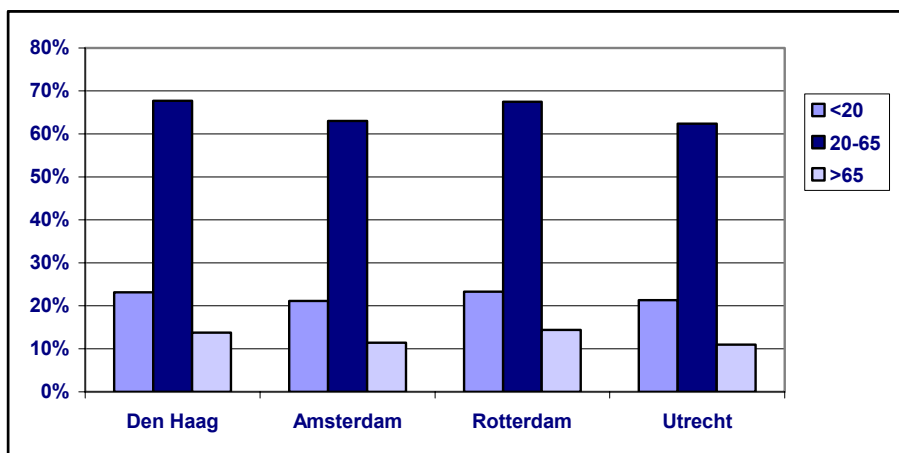
Figuur 7.1 Bevolkingsontwikkeling Den Haag, 1995-2004 (indexcijfers, 1995=100)

Bron: GBA, bewerking Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Onderzoek

De leeftijdsopbouw in de vier grote steden is weergegeven in de volgende figuur. Vergeleken met Amsterdam en Utrecht heeft Den Haag iets minder inwoners in de leeftijdscategorie 20-65 jaar. Het aandeel jongeren (<20 jaar) is in Den Haag haast even groot als in Rotterdam waar het percentage jongeren met 23% het hoogste is. Het percentage ouderen (65+) is in Den Haag op een na hoogste in de G4.

Figuur 7.2 Leeftijdopbouw in de G4 in 2004

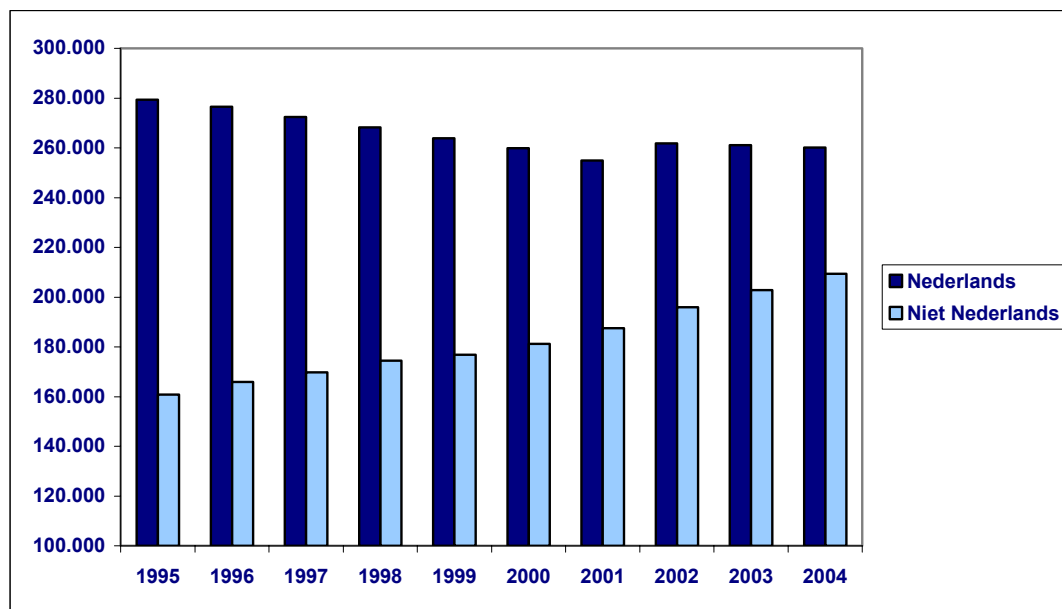

Bron: CBS, bewerking Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Onderzoek

Van oudsher is Den Haag altijd een "grijze" stad geweest, maar de huidige trend is anders: het aantal jongeren in de stad is aan het groeien, terwijl het aantal ouderen terug loopt. De groep jongeren (<20 jaar) bestaat in Den Haag in 2004 voor niet minder dan 57% uit inwoners van niet-Nederlandse komaf. Dit laatste is overigens niet een specifiek Haags fenomeen, ook de andere grote steden vertonen een min of meer identieke ontwikkeling. De trend van verjonging door groei van het aandeel van de Haagse bevolking dat afkomstig is uit een ander land wordt geïllustreerd in figuur 7.3. Daaruit blijkt dat het aantal Hagenaars van Nederlandse komaf al jaren een dalende trend vertoont. De stijging in 2002 is veelal toe te schrijven aan de grenscorrectie. Het aandeel Hagenaars van niet-Nederlandse afkomst vertoont een duidelijk stijgende lijn en als deze trend zich de komende jaren voortzet, zal in 2010 ongeveer de helft van de Haagse bevolking van niet-Nederlandse komaf zijn (zie ook § 8.1).

De trend is dus dat het aandeel Hagenaars van niet-Nederlandse komaf snel groeit tot ongeveer de helft van alle Hagenaars van buitenlandse komaf zal zijn. Dit laatste is echter afhankelijk van een aantal factoren die moeilijk te voorspellen zijn. Hierbij valt onder andere te denken aan het nationale, dan wel het Europese asielbeleid de komende jaren en de hogere eisen die voortaan gesteld worden om een bruid uit het land van herkomst te trouwen.

Figuur 7.3 Bevolking naar afkomst in Den Haag (absoluut), 1995-2004

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Onderzoek

Samenvattend: Hoe jong is Den Haag?

Den Haag is een stad van uitersten; relatief jong én relatief oud!

Het aandeel jongeren neemt toe en het aandeel ouderen neemt af.

Het aandeel Hagenaars van buitenlandse komaf komt steeds dichterbij de 50%.

7.2 Hoe slim en creatief is Den Haag?

Behalve verjonging en het groeiend aandeel Hagenaars van niet-Nederlandse komaf is er op z'n minst nog één noemenswaardige trend waarneembaar: een gestage groei van het aandeel hoger opgeleiden. Beschouwd over de periode 1999-2004 is het percentage hoger opgeleiden in de stad gegroeid van 27% naar 33%.

Opvallend is ook dat het percentage Hagenaars met geen of alleen maar basisonderwijs over dezelfde periode beschouwd gedaald is van 13 naar 10%. Wellicht is dit ook een effect van de afname van het aandeel ouderen in de Haagse samenleving.

Tabel 7.1 Onderwijsniveau van de Haagse bevolking van 16 jaar en ouder, 1999-2004

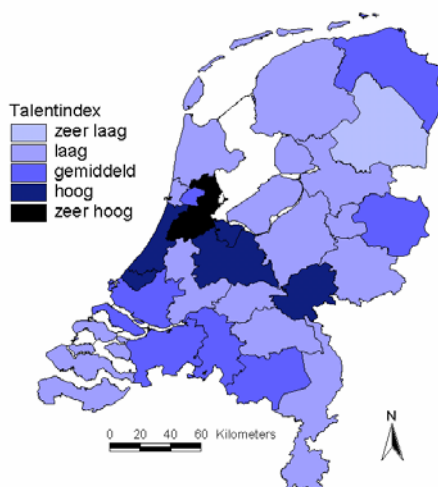
	1999	2000	2001	2002	2003	2004
1. Lager onderwijs (a): geen onderwijs	2%	2%	2%	3%	4%	3%
basisonderwijs	11%	11%	10%	8%	8%	7%
2. Lager onderwijs (b): LBO	12%	15%	14%	12%	13%	12%
MAVO	14%	15%	14%	13%	11%	13%
3. Middelbaar onderwijs: KMBO, leerlingwezen, CBO	2%	2%	2%	2%	3%	4%
MBO	16%	14%	15%	17%	14%	14%
HAVO/VWO	16%	14%	16%	15%	15%	15%
4. Hoger onderwijs: HBO	16%	17%	17%	18%	18%	19%
WO	11%	10%	10%	11%	12%	14%
	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: Stadsenquête Den Haag 2004

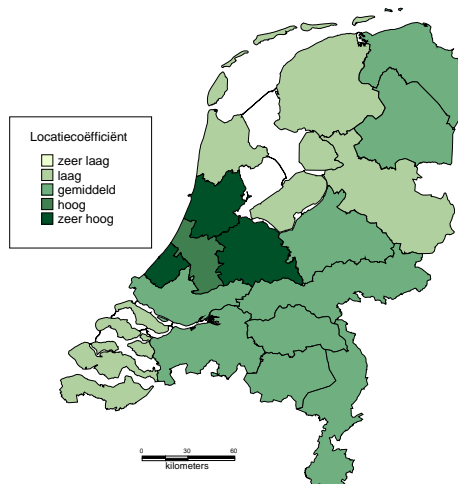
Een vergelijking met landelijke cijfers is in dit verband niet mogelijk, aangezien het CBS nog geen actuele cijfers beschikbaar heeft. Wel kan vastgesteld worden dat de stad, waar zich de afgelopen jaren een veelheid aan hoger onderwijs- en onderzoeksinstituten heeft gevestigd, een hoog percentage jong en hoog gekwalificeerd potentieel heeft, zoals ook blijkt uit onderstaande kaarten.

Kaart 7.1 Kaart I Regionale concentratie van jong of hoger opgeleide mensen in Nederland (2000)
 Kaart II Regionale concentratie van jonger en hoger opgeleide mensen in Nederland (RBA-gebieden, 2000)

1

2

Bron: Speller, 2002

Bovenstaande analyse heeft z'n zwakke kanten omdat het niet eenvoudig is een begrip als "talent" statistisch te vangen. Bij gebrek aan een sluitende definitie is gekozen voor een mix van jong en/of hoog opgeleid. Een zwak punt hierbij is dat veel succesvolle ondernemers geen hoge opleiding hebben genoten. Daarnaast staan een jonge leeftijd en een hoge opleiding niet garant voor talent, maar onderzoek naar de groep lager en middelbaar opgeleid talent ontbreekt op dit moment.

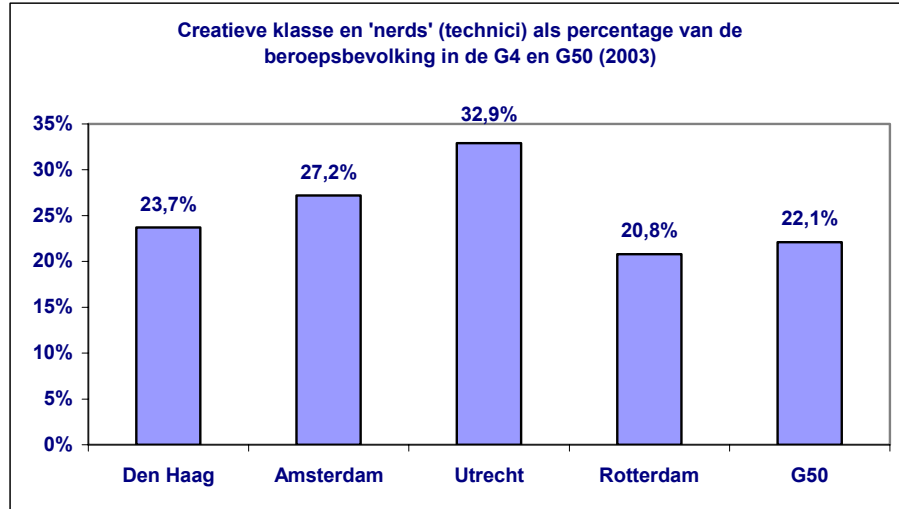
Een nieuwe benadering in deze levert Richard Florida. In de theorie van Richard Florida (2002) is het niet zozeer het aandeel hoogopgeleiden in de stedelijke bevolking dat voor meer werkgelegenheids groei en welvaart zorgt, maar een specifieke bevolkingsgroep die hij de *creatieve klasse* noemt. De indeling van Florida is dan ook niet gebaseerd op opleidingsniveau, maar op beroepsgroepen bestaande uit mensen die met innovatieve, creatieve ideeën en esthetische producten bovengemiddeld productief zijn en zo een bijdrage leveren aan de economie. De kern van de creatieve klasse bestaat uit wetenschappers, onderzoekers, innovatieve ICT'ers, ingenieurs, architecten, tv-makers, journalisten en bohémiens zoals musici, vormgevers en schrijvers. De rest van deze klasse wordt gevormd door de uitvoerders van creatieve ideeën in de kennisintensieve economische sectoren.

De creatieve klasse vestigt zich bij voorkeur in aantrekkelijke steden met veel grootstedelijke voorzieningen, zoals cultuur en horeca en geeft daar ook veel geld uit. En omdat bedrijven zich in toenemende mate daar vestigen waar hun (toekomstige) werknemers wonen, groeien volgens de theorie die steden waar de creatieve klasse woont, meer dan andere steden. Als deze klasse van belang is voor de stedelijke economie, dan is het zinvol de omvang ervan periodiek te monitoren en het vestigingsklimaat ten behoeve van deze klasse al dan niet op basis van gemeentelijk beleid te beïnvloeden.

Voor Nederland is deze theorie getoetst door o.a. de Stichting Atlas voor Gemeenten. Zij gaan uit van hetzelfde uitgangspunt als bij de indeling van Florida, waarbij ze per beroepsklasse een toekenning aan de creatieve klasse hebben gemaakt. Maar omdat de Nederlandse situatie anders is dan de Amerikaanse, is de definitie hier verengt. Zo vallen banen bij de overheid niet in de creatieve klasse en wordt ook het grootste deel van het onderwijs hier niet in meegenomen. Voor een nadere omschrijving van de gebruikte indeling verwijzen wij u naar de Atlas voor gemeenten 2004. In hun rapport hebben zij onderzocht wat het belang van de creatieve klasse is voor de economische groei. De conclusie lijkt voorlopig te zijn dat deze specifiek Nederlandse creatieve klasse, meer dan andere bevolkingsgroepen, verantwoordelijk is voor de werkgelegenheids groei in een stad.

Uit onderstaand figuur blijkt dat de creatieve klasse veel beter vertegenwoordigd is in Utrecht en Amsterdam en veel minder in Rotterdam en Den Haag. Binnen de G50 staat Den Haag op de 15^e plaats met het aandeel van de creatieve klasse en op de 20ste plaats voor het aandeel 'nerds'.

Figuur 7.4 Creatieve klasse en 'nerds' als percentage van de beroepsbevolking in de G4 en de G50 (2003)

Bron: Atlas voor Nederlandse gemeenten, 2004, bewerking DSO/Afdeling Onderzoek

Samenvattend: Hoe slim en creatief is Den Haag?

Het aandeel HBO en WO blijft toenemen, Den Haag wordt slimmer.

Den Haag heeft een sterke concentratie van jonge en hoog opgeleide mensen.

De creatieve klasse is in Den Haag minder sterk vertegenwoordigd dan in de meeste andere G4 gemeenten.

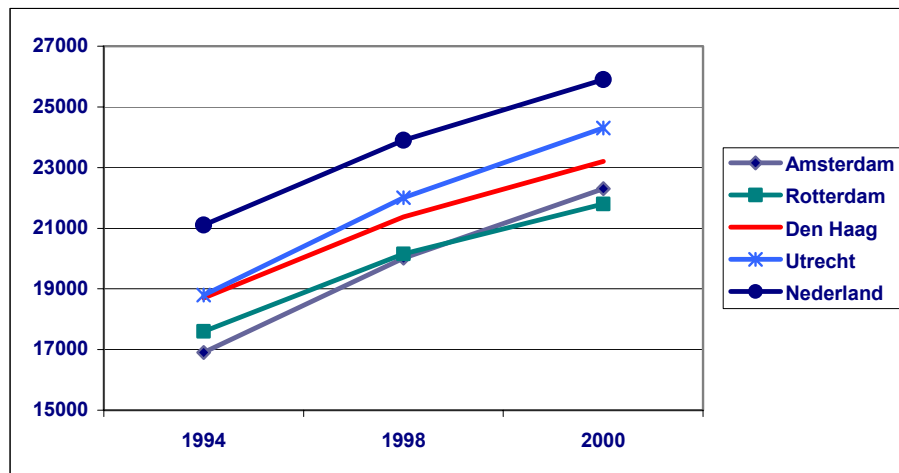
7.3 Hoe rijk is Den Haag?

Gegevens over inkomen worden pas na een aantal jaren beschikbaar gesteld. Voor Den Haag hebben de meest recente gegevens betrekking op het jaar 2000. Nieuwe cijfers kunnen niet eerder dan in de volgende monitor (2006) worden opgenomen.

In de vier grote steden lag in 2000 het gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen²⁵ overal onder het Nederlands gemiddelde, terwijl het in alle gevallen sinds 1994 een (iets) grotere stijging heeft gekend dan het Nederlands gemiddelde.

²⁵ Het besteedbaar inkomen is het bruto jaarinkomen van een huishouden in euro's verminderd met premies, belasting en andere overdrachten (alimentatie e.d.) van zelfstandig wonende huishoudens.

Figuur 7.5 Gemiddeld besteedbaar huishoudensinkomen van de G4 en Nederland

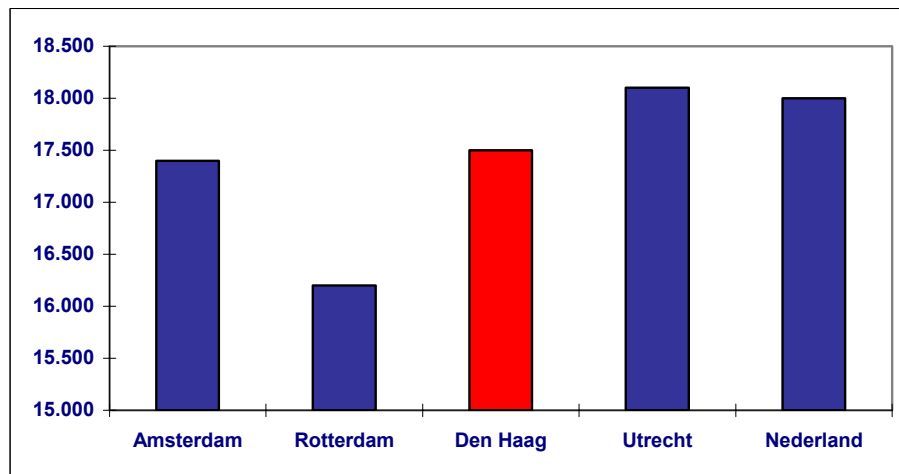

Bron: CBS RIO 1994 – 2000, bewerking DSO/Afd. Onderzoek

Om inkomens van huishoudens van verschillende grootte en samenstelling met elkaar te kunnen vergelijken, wordt het inkomen gestandaardiseerd.

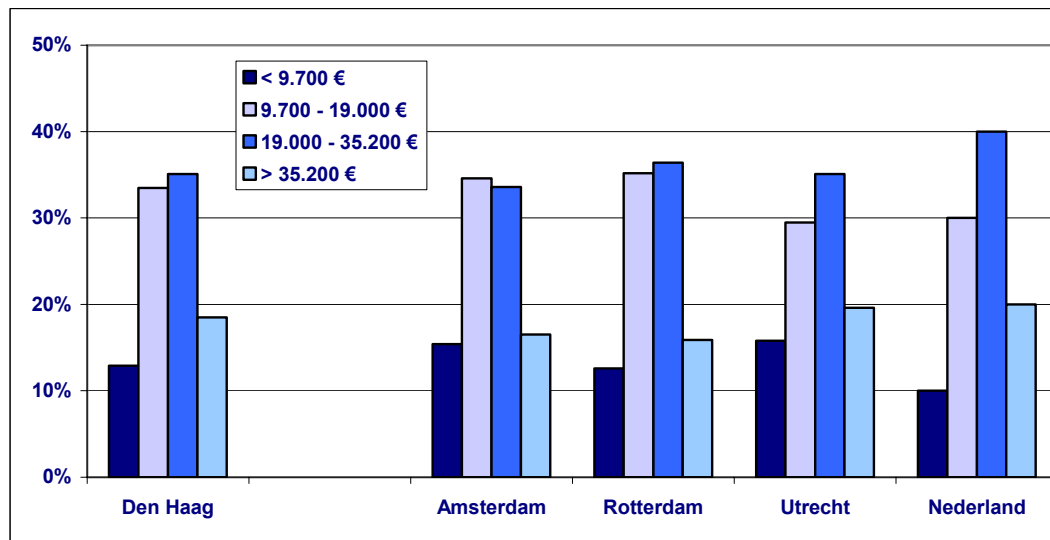
Het Nederlands gemiddeld gestandaardiseerd huishoudensinkomen van particuliere huishoudens bedroeg in het jaar 2000 €18.000. Zowel in Amsterdam, Rotterdam als in Den Haag is het gestandaardiseerd huishoudensinkomen lager. Het gestandaardiseerd huishoudensinkomen in Den Haag ligt al jaren 3 à 4% onder het Nederlands gemiddelde.

Figuur 7.6 Het gestandaardiseerd huishoudensinkomen in de G4 en Nederland, 2000

Bron: CBS RIO 1994 – 2000, bewerking DSO/Afd. Onderzoek

Figuur 7.7 Inkomensverdeling per huishouden in Nederland en de G4 in % (2000)

Bron: CBS RIO 1994 – 2000, bewerking Ecorys

De bovenstaande figuur zegt meer over de relatieve rijkdom van de inwoners van Den Haag. Hier is de inkomensverdeling op huishoudenniveau te zien voor de G4 en Nederland. Deze volgt een gemiddeld patroon, waarbij de G4 méér lage inkomens en minder midden- en hoge inkomens kennen. Het valt echter op dat de positie van Den Haag vergeleken met de andere grote steden vrij goed is. Alleen Utrecht heeft naar verhouding meer huishoudens met een inkomen op de hoogste niveau's.

Samenvattend: Hoe rijk is Den Haag?

De Haagse huishoudens nemen binnen de G4 een relatief goede positie in voor wat betreft het besteedbaar en het gestandaardiseerd huishoudensinkomen.

Den Haag heeft, evenals de andere grote steden, in vergelijking met Nederland meer huishoudens in de lagere inkomenscategorieën.

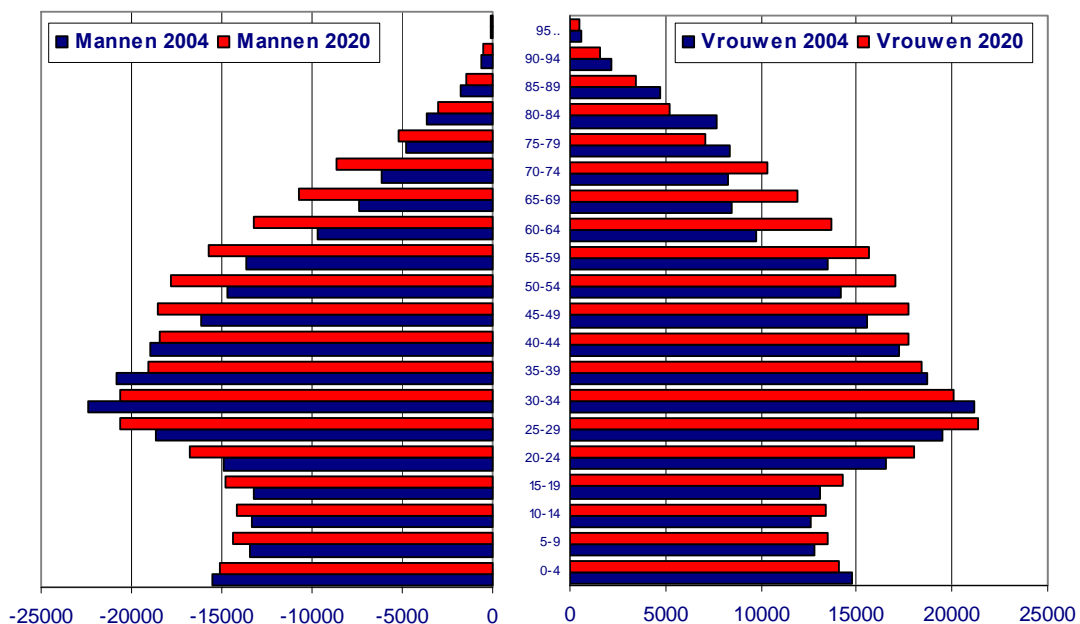

8 De Haagse toekomst

8.1 Hoe zal de bevolking zich ontwikkelen?

De Haagse bevolking bestaat op 1 januari 2003 uit bijna 464.000 personen. In de onderstaande bevolkingspiramide is de opbouw naar leeftijd en geslacht te zien. In de komende jaren zal de bevolking, bij het realiseren van het woningbouwprogramma uit de 'Woonvisie', nog toenemen tot ca. 504.000 personen in 2020.

Figuur 8.1 Bevolkingspiramide voor 2004 en 2020

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Onderzoek

Uit de afbeelding blijkt dat met name de leeftijdsgroep van 40 tot 75 jaar zal toenemen. Ook de groep jongeren tot 30 jaar zal in omvang toenemen.

Van de Haagse bevolking is maar een deel economisch actief. Van jongeren en pensioengerechtigden wordt niet verwacht dat zij (nog) een bijdrage leveren aan de economie. Wij noemen deze groep dan ook de afhankelijke bevolking. Het geld wordt verdiend door de bevolkingsgroep van 15 tot 65 jaar. De verhouding tussen de groep mensen van 15 tot 65 jaar (de potentiële beroepsbevolking) en de groep jonger dan 16 jaar of ouder dan 64 jaar (de afhankelijken) noemen we de demografische druk. Deze demografische druk wordt uitgedrukt door de afhankelijke bevolking weer te geven als percentage van de potentiële beroepsbevolking. Op 1 januari 2003 was de demografische druk 47%. Uit de bevolkingsprognose blijkt dat de demografische druk tot 2020 iets zal afnemen. Met name omdat de potentiële beroepsbevolking harder groeit dan de afhankelijke bevolking.

Tabel 8.1 Demografische druk in 2004 en 2020

	2004	2010	2020
Groene potentie (< 15 jr.)	25,6%	24,7%	24,2%
Grijze druk (65+)	20,1%	17,9%	20,0%
Demografische druk	45,7%	42,6%	44,2%

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, Afdeling Onderzoek

Tabel 8.2 laat de demografische druk zien voor Nederland en de vier grote steden. Uit de tabel blijkt de demografische druk voor Nederland als geheel groter te zijn dan voor de steden. Dit is ook logisch, gezinnen met kinderen en senioren wonen veelal buiten de grote steden in randgemeenten en kleinere kernen. Binnen de vier grote steden neemt Den Haag samen met Rotterdam een tussenpositie in. In vergelijking met Amsterdam en Utrecht hebben zij een relatief grote demografische druk.

Tabel 8.2 Demografische druk in 2004 voor de vier grote steden en Nederland

	Totale druk	Grijze druk	Groene druk
Den Haag	45,7	20,1	26,6
Amsterdam	48,2	16,9	31,3
Rotterdam	60,4	23,1	37,3
Utrecht	47,7	16,3	31,5
Nederland	62,3	22,5	39,8

Bron: CBS

Samenvattend: Hoe zal de bevolking zich ontwikkelen?
De omvang van de totale bevolking in Den Haag zal in de toekomst nog toenemen tot ca. 500.000 inwoners.
Er komen meer mensen in de middengroep van 40 tot 75 jaar, maar ook meer jongeren.
De demografische druk neemt nog iets af.

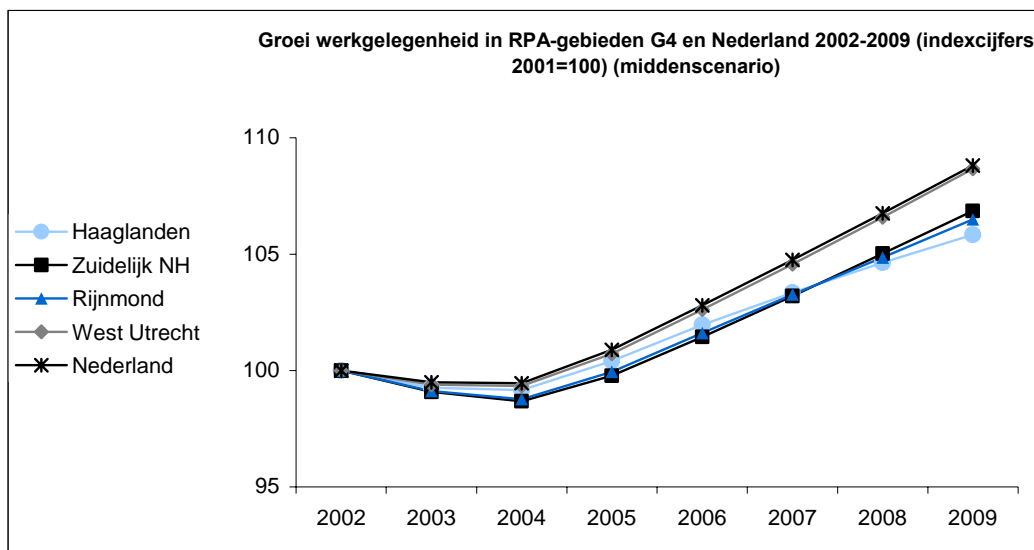
8.2 Hoe zal het met de economie gaan? Waar zitten groeipotenties?

Behalve de demografische ontwikkelingen zijn ook de economische trends van belang. Het voorspellen van economische ontwikkelingen is echter een lastige zaak. De gangbare prognoses spelen zich af op landelijk of regionaal niveau. Voor een stad als Den Haag is dat lastig toepasbaar omdat de economische structuur afwijkt van het Nederlands of regionaal gemiddelde. Immers geen enkele andere stad in Nederland heeft een zo groot aandeel van overheidswerkgelegenheid binnen haar grenzen. Een sector waarvan al jaren geroepen wordt dat zij gaat bezuinigen en inkrimpen, maar die ook al jaren achtereen groei vertoont. Ondanks dergelijke beperkingen maken we toch gebruik van een regionale prognose, en wel die van het CWI²⁶.

In figuur 8.3 wordt de verwachte werkgelegenheidsgroei in de regio's behorend bij de vier grote steden en in Nederland als geheel weergegeven. Wat de regio Den Haag betreft komt er al na 2004 een groei in de werkgelegenheid, hoewel deze tot 2009 beperkt blijft op gemiddeld 1,3%. Voor Den Haag als stad komt Ecorys uit op een jaarlijkse gemiddelde economische groei van 1,6% voor de komende jaren. Landelijk wordt in de CWI prognose een werkgelegenheidsgroei van 1,8% verwacht over dezelfde periode. In vergelijking tot de overige regio's zal de werkgelegenheidsgroei in de regio Den Haag naar verwachting ook iets lager liggen.

²⁶ Arbeidsmarktprognose CWI 2004-2009

Figuur 8.2. Groei werkgelegenheid in RPA-gebieden G4 en Nederland 2002-2009 (index 2002=100) (middenscenario)

Bron: CWI, 2004, Regionale arbeidsmarktprognoses (middenscenario)

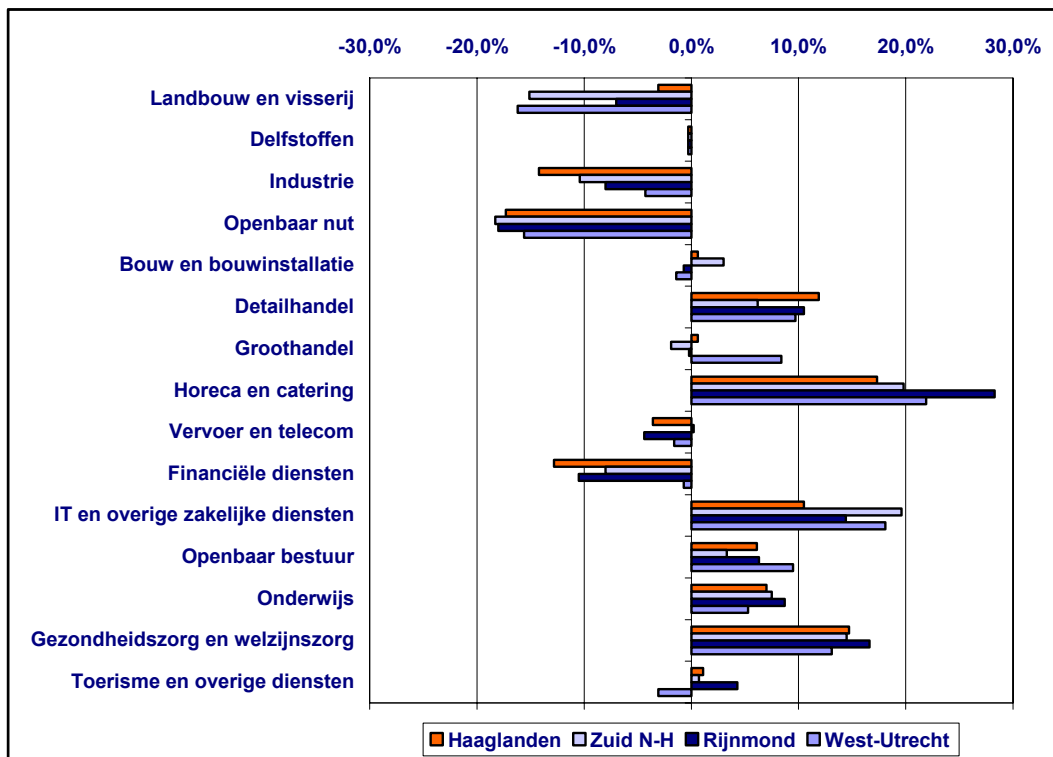
In welke sectoren wordt de meeste groei geprognosticeerd? In de volgende figuur worden de verwachte ontwikkelingspatronen per sector in beeld gebracht.

In de grootstedelijke regio's zijn de ontwikkelingspatronen min of meer hetzelfde: landbouw, delfstoffen, industrie, nutsbedrijven en de financiële sector krimpen in qua werkgelegenheid en de bouw en handel groeien in zeer geringe mate. Verwacht wordt dat gezondheidszorg, onderwijs, zakelijke diensten en openbaar bestuur de sectoren zullen zijn met de grootste groei in alle vier grootstedelijke regio's. Ten aanzien van de regio Den Haag kan op basis van deze prognose gesteld worden dat er de komende vijf jaar voldoende arbeidsplaatsen bij komen in die sectoren waar ook nu al de meeste werkgelegenheid zit, maar dat de regio in geen enkele sector proportioneel uitstijgt boven de rest van de G4. De grootste toename van arbeidsplaatsen wordt in Haaglanden in de horeca en catering verwacht (17%). Opvallend is ook de relatief sterke groei in de zakelijke diensten en IT-sector, die behalve in de regio Den Haag ook in de rest van de G4 gebieden naar verwachting weer zal groeien. Den Haag komt met 11% groei in de zakelijke diensten onder de groeipercentages uit die de overige G4 gebieden in deze sector realiseren. Dit beeld geldt evenzeer voor de horeca.

De grootste krimp ziet het CWI voor wat betreft Haaglanden in de openbare nutsbedrijven, de industrie en in de financiële sector. Met name in de financiële dienstverlening is de werkgelegenheidsdaling absoluut het grootst.

De lichte krimp in de vervoers- en telecombranche rechtvaardigt de conclusie dat de groei in deze sector, ondanks de investeringen en hoge toegevoegde waarde, tot het verleden behoort. Verder valt in de ramingen van het CWI ook op dat de toeristische sector in Haaglanden, ondanks de geplande ontwikkelingen in deze branche voor de komende vijf jaar, nauwelijks groeit. Wellicht is het toerisme moeilijk te beïnvloeden op basis van gemeentelijk beleid.

Figuur 8.3 Groei werkgelegenheid per sector in de regio Den Haag, Zuidelijk Noord-Holland, Rijnmond en West-Utrecht, 2002-2009 (middenscenario)

Bron: CWI, 2004

Het door het CWI voorspelde ontwikkelingspatroon vertoont veel overeenkomsten met de groei zoals wij die in het verleden hebben gekend: de sectoren zakelijke diensten, openbaar bestuur en onderwijs groeien gestaag.

Nieuw in deze trend is de sterke groei in de gezondheidszorg, en zoals eerder aangegeven, de stagnatie in de telecommunicatie.

Samenvattend: Hoe zal het met de economie gaan? Waar zitten groeipotenties?

De regio Den Haag zal de komende vijf jaar waarschijnlijk verder doorgroeien in dezelfde relatieve positie t.o.v. G4 en NL

Groeipotenties liggen voor Den Haag in zakelijke diensten, bestuur, zorg en onderwijs.

Voor de toeristisch-recreatieve sector is de trend moeilijk te voorspellen.

Tegenvallers worden verwacht in financiële diensten, telecom en industrie

Bijlage 1 Tabellen

bijlage 1 tabel 1

Werkgelegenheid in Den Haag naar clusters

Werkgelegenheid	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Bestuur & Internationale Organisaties	41444	42158	43470	44749	49222	50853	51112	54183	54726	65008
Zakelijke Dienstverlening	25788	26166	27160	32822	43250	44225	44033	44954	40911	39720
Post	2298	2482	2142	2261	1752	1849	1542	2374	2907	3754
Detailhandel (VGM), Reparatie en Dienstverlening	5408	5747	5824	6032	7276	7158	7465	7589	7533	7359
Kennis & Onderwijs	9587	9204	9603	9445	10466	10390	11066	12603	13145	13426
Gezondheidszorg	23069	24071	24722	24843	26841	27547	29119	30323	29660	29497
Kleinschalige Industrie & Groothandel	16693	17401	17988	17746	18671	18054	17952	21343	19980	19418
Kennis intensieve sector	8323	8726	10422	11389	14025	12624	16051	16920	16131	16639
Vrijtijdseconomie	15284	15875	16978	17573	20936	21351	21520	22014	21271	20654
Rest	5915	6222	6340	6737	7855	7921	7524	8170	8395	8205
Table Total	153809	158052	164649	173597	200294	201972	207384	220473	214659	223680

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V Werkgelegenheidsregister, bewerking Afdeling Onderzoek

bijlage 1 tabel 2

Aantal vestigingen in de TMT sector

Aantal vestigingen	1999	2000	2001	2002	2003	2004	Index 1999=100
Multimedia	367	389	367	382	356	354	96
Telecommunicatie	82	86	103	104	101	85	104
Grafische industrie	219	224	201	202	190	182	83
IT	277	330	309	380	358	281	101
Totaal	945	1.029	980	1.068	1.005	902	95

bijlage 1 tabel 3

Aantal werkzame personen in de TMT sector

Aantal werkzame personen	1999	2000	2001	2002	2003	2004	Index 1999=100
Multimedia	1.436	1.554	1.532	1.644	1.643	1.431	100
Telecommunicatie	7.361	5.627	8.960	8.894	8.466	10.041	136
Grafische industrie	2.246	2.398	2.345	2.329	2.601	2.399	107
IT	2.982	3.045	3.214	4.053	3.421	2.768	93
Totaal	14.025	12.624	16.051	16.920	16.131	16.639	119

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V Werkgelegenheidsregister, bewerking Afdeling Onderzoek

bijlage 1 tabel 4

Aantal vestigingen in de vrijetijdseconomie

Aantal vestigingen	1999	2000	2001	2002	2003	2004	Index 1999=100
Detailhandel en diensten in non-food	3.020	3.014	2.897	2.944	2.864	2.808	93
Horeca overnachtingen	103	103	96	92	88	83	81
Horeca eten en drinken excl catering en kantines	1.703	1.667	1.620	1.585	1.561	1.527	90
Transport	1	1	1	2	2	2	
Reisorganisatie	141	145	135	142	131	123	87
Sport en recreatie	176	174	167	178	178	180	102
Cultuur	583	599	573	585	562	543	93
Totaal	5.727	5.703	5.489	5.528	5.386	5.266	92

bijlage 1 tabel 5

Aantal werkzame personen in de vrijetijdseconomie

Aantal werkzame personen	1999	2000	2001	2002	2003	2004	Index 1999=100
Detailhandel en diensten in non-food	9.230	9.590	9.499	9.822	9.662	9.023	98
Horeca overnachtingen	1.186	1.222	1.305	1.243	1.137	1.160	98
Horeca eten en drinken excl catering en kantines	5.512	5.542	5.830	5.771	5.504	5.306	96
Transport	2	2	2	3	5	5	
Reisorganisatie	729	767	717	691	656	581	80
Sport en recreatie	1.445	1.535	1.527	1.671	1.582	1.614	112
Cultuur	2.832	2.695	2.642	2.813	2.725	2.965	105
Totaal	20.936	21.353	21.522	22.014	21.271	20.654	99

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V Werkgelegenheidsregister, bewerking Afdeling Onderzoek

bijlage 1 tabel 6

Tak tijdreeks	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Landbouw	828	927	1113	1207	1448	1273	1336	1388	1387	1337	1323	1096	1185	1054	1122	858	680
Visserij	144	155	157	210	218	242	241	245	247	256	0	256	0	398	387	349	343
Winning van delfstoffen	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	180
Industrie	12171	12322	11750	11965	11868	11624	9392	9293	9182	9020	8098	8050	7298	7632	8095	8124	8543
Energie- en waterleidingbedrijven	1738	1614	1619	1538	1558	1284	1142	895	918	654	710	793	735	460	594	809	593
Bouwnijverheid	8147	7647	7856	7427	7021	6482	6311	6231	5848	5556	5488	5387	5273	5299	6206	6051	5897
Handel en reparatie	25359	25337	25505	24437	22968	23209	22354	21216	21488	21801	21831	21886	22563	22124	24495	23393	21485
Horeca	6135	6188	6248	6172	6309	6429	6495	6523	6615	6825	6548	6698	6764	7135	7014	6641	6466
Transport, opslag en communicatie	14765	15321	15402	15189	13861	14647	14254	13343	13392	13193	14150	14559	13380	16076	17130	17667	19883
Financiële diensten	13888	14142	13462	13304	12084	11876	10927	10023	9497	9714	11017	10990	11067	11151	11003	11223	11670
Zakelijke diensten	27480	29862	31550	32097	32469	32990	35227	35130	33420	33400	37495	38108	39086	39118	41027	36086	33812
Openbaar bestuur	33601	33015	33706	34270	36640	36780	37065	40031	40471	39757	40651	44482	45850	45474	48223	48947	53962
Onderwijs	8776	8788	8701	9171	9073	9435	9965	9558	8880	8085	8194	8814	8716	9334	10907	11347	11578
Gezondheids- en welzijnszorg	22342	22109	22428	22395	22690	24148	24922	25291	25336	26235	26089	26841	27547	29119	30323	29660	29497
Cultuur en overige dienstverlening	10883	11049	11230	11430	11253	11508	11544	11777	11756	11642	11714	11647	11805	12523	13449	13053	12738
Internationale gemeenschapsorganen	94	77	86	88	110	87	165	139	146	158	173	430	450	454	462	451	6353*
Totaal	186351	188553	190813	190900	189570	192014	191340	191083	188583	187633	193481	200037	201719	207351	220437	214659	223680

* In 2004 is voor het eerst de werkgelegenheid bij de internationale instellingen en organisaties meegeteld.

Bron: Dienst Stedelijke Ontwikkeling, L & V Werkgelegenheidsregister, bewerking Afdeling Onderzoek

bijlage 1 tabel 7

Totaal aantal starters per gemeente (G4) en Nederland

totaal aantal starters

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	Index 1998=100
Den Haag	1.288	1.592	1.976	1.992	1.857	1.675	130
Amsterdam	3.174		4.662		3.834	6.740	212
Rotterdam	1.889		2.769		2.466	5.972	316
Utrecht	1.364		1.939		1.560	1.489	109

Bron: Kamer van Koophandel Haaglanden

Bijlage 2 Identificatie van de Haagse clusters

De clusters in Den Haag zijn opgebouwd uit diverse sectoren, zoals die worden onderscheiden in de traditionele Standaard Bedrijfs Indeling (SBI). Onderstaande tabel geeft weer welke sectoren onder welk cluster vallen. Het zogenaamde restcluster bestaat uit sectoren die niet in een cluster geplaatst kunnen worden, omdat deze sectoren geen duidelijke functionele kenmerken gemeen hebben met sectoren in één van de clusters.

SBI	Omschrijving	Cluster
1	Landbouw en jacht	X. Rest
2	Bosbouw	X. Rest
5	Visserij	X. Rest
10	Turfwinning	X. Rest
11	Aardolie- en aardgaswinning	X. Rest
14	Winning van zand, grind, klei, zout e.d.	X. Rest
15	Vervaardiging van voedingsmiddelen en dranken	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
16	Vervaardiging van tabak	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
17	Vervaardiging van textiel	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
18	Vervaardiging van kleding	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
19	Vervaardiging van leer en lederwaren	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
20	Houtindustrie	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
21	Vervaardiging van papier, en karton	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
22	Uitgeverijen en drukkerijen	VIII. TMT
23	Aardolie- en steenkoolverwerkende industrie	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
24	Vervaardiging van chemische producten	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
25	Vervaardiging van producten van rubber en kunststof	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
26	Vervaardiging van glas, aardewerk, cement e.d.	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
27	Vervaardiging van metalen in primaire vorm	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
28	Vervaardiging van producten van metaal	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
29	Vervaardiging van machines en apparaten	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
30	Vervaardiging van kantoorapparaten en computers	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
31	Vervaardiging van overige elektrische apparaten	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
32	Vervaardiging van audio-, video- en telecomm.- app.(exc. 323)	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
323	Maken van video- en audioapparatuur	VIII. TMT

332	Maken van meet-, regel- en controleapparatuur	VIII. TMT
33	Vervaardiging van medische apparaten en instrumenten (exc. 332)	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
34	Vervaardiging van auto's, aanhangwagens en opleggers	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
35	Vervaardiging van transportmiddelen	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
36	Vervaardiging van meubels en ov. goederen	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
37	Voorbereiding tot recycling	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
40	Prod. en distributie van elektriciteit, aardgas, stroom	X. Rest
41	Winning en distributie van water	X. Rest
45	Bouwnijverheid	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
50	Handel en reparatie van auto's	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
51	Groothandel	VII. Kleinschalige Industrie & Groothandel
52	Detailhandel (VGM) en reparatie	IV. Winkelen (VGM), reparatie en dienstverlening, Post
52	Detailhandel (non-food)	IX. Vrijtijdseconomie
55	Logies-, maaltijden-, en drankverstreking	IX. Vrijtijdseconomie
60	Vervoer over land	X. Rest
61	Vervoer over water (exc. Passagiersvaart)	X. Rest
61102	Passagiersvaart (zee)	IX. Vrijtijdseconomie
61204	Passagiersvaart (binnenvaart)	IX. Vrijtijdseconomie
62	Vervoer door de lucht	X. Rest
63	Dienstverlening tbv het vervoer	X. Rest
633	Reisorganisaties	IX. Vrijtijdseconomie
641	Post	IV. Winkelen (VGM), reparatie en dienstverlening, Post
642	Telecommunicatie	VIII. TMT
65	Financiële instellingen	II. Zakelijke Dienstverlening
66	Verzekeringswezen	II. Zakelijke Dienstverlening
67	Activiteiten t.b.v. financiële instellingen	II. Zakelijke Dienstverlening
70	Verhuur van en handel in onroerend goed	II. Zakelijke Dienstverlening
71	Verhuur van transportmiddelen e.d. (exc. 71330)	II. Zakelijke Dienstverlening
71330	Verhuur computers en kantoomachines	VIII. TMT
71402	Verhuur sport- en recreatieartikelen	IX. Vrijtijdseconomie
72	Computerservice- en IT-bureaus	VIII. TMT
73	Speur- en ontwikkelingswerk	V. Kennis & Onderwijs
74	Overige zakelijke dienstverlening (behalve TMT sector)	II. Zakelijke Dienstverlening

74142	Public relationsbureau's	VIII. TMT
74204	Technisch ontwerp voor electrotechniek	VIII. TMT
744	Reclamebureaus	VIII. TMT
75	Openbaar bestuur	I. Bestuur & Internationale Organisaties
80	Onderwijs	V. Kennis & Onderwijs
85	Gezondheids- en welzijnszorg	VI. Gezondheidszorg
90	Milieudienstverlening	VIII. Rest
91	Werkgevers-, werknemers-, en beroepsorganisaties	I. Bestuur & Internationale Organisaties
92	Cultuur, sport en recreatie (exc. 921,922,924)	IX. Vrijtijdseconomie
921	Productie en distributie van (video)films	VIII. TMT
922	Radio en televisie	VIII. TMT
924	Pers- en nieuwsbureau's	VIII. TMT
93	Overige dienstverlening (exc. Vrijtijdseconomie)	IV. Winkelen (VGM), reparatie en dienstverlening, Post
9302	Schoonheidsinstituten	IX. Vrijtijdseconomie
9304	Sauna's e.d.	IX. Vrijtijdseconomie
99	Extra-territoriale lichamen en organisaties	I. Bestuur & Internationale Organisaties

Begrippenlijst

Arbeidsproductiviteit: zie onder productiviteit.

Arbeidsvolume: Het arbeidsvolume is (in aansluiting op de Nationale Rekeningen van het CBS) gedefinieerd als het aantal arbeidsjaren, waarbij een arbeidsjaar de overeengekomen arbeidsduur is van een voltijdbaan. Deeltijdbanen zijn hierbij omgerekend naar voltijdbanen. Het arbeidsvolume zelfstandigen en medewerkende gezinsleden is niet meegeteld.

Basisprijzen: de basisprijs is de prijs die de producent daadwerkelijk overhoudt, dus exclusief de handels- en vervoersmarges van derden.

Beroepsbevolking: Mensen die tenminste 12 uur per week werken, of personen die verklaren ten minste twaalf uur per week te willen werken, daarvoor beschikbaar zijn en activiteiten ontplooiën om werk voor ten minste twaalf uur per week te vinden.

Bruto-arbeidsparticipatie: Totale beroepsbevolking in procenten van de potentiële beroepsbevolking.

Bruto toegevoegde waarde: Totale waarde van alle voor de verkoop bestemde producten en ontvangsten voor bewezen diensten (de productie), minus de kosten van intermediaire producten (gewaardeerd tegen aankooprijzen). Oftewel de in geld uitgedrukte waarde die aan een product of dienst is 'toegevoegd'.

Etnische groep Nederlander: Persoon die in Nederland is geboren en wiens ouders ook in Nederland zijn geboren.

Etnische groep niet-Nederlander: Persoon die in het buitenland is geboren of tenminste één ouder heeft die in het buitenland is geboren.

Expat., Expatriate: Buitenlands persoon die tijdelijk in Nederland werkt.

Filezwaarte: Zwaarte van een file is de cumulatie van het product van tijd en lengte in kilometerminuten. Dit kan natuurlijk anders zijn dan de subjectieve beleving van de verschillende automobilisten. Deze speelt echter wel een belangrijke rol in de ervaring van de bereikbaarheid van werklocaties.

Inkomende pendel: Forenzen die in Den Haag werkzaam zijn, maar elders wonen

Investeringen (in vaste activa): De verwerving van duurzame productiemiddelen (activa), die een afschrijvingstermijn langer dan 1 jaar hebben.

Investeringsprofiel: Geeft aan wat de richting van de investeringen in een stad in de afgelopen jaren is geweest ten opzichte van Nederland.

Netto participatiegraad: De werkende beroepsbevolking in procenten van de bevolking van 15-64 jaar.

Potentiële beroepsbevolking: Bevolking in de leeftijd 15-64 jaar.

Productie: De waarde van alle voor de verkoop bestemde goederen en de ontvangsten voor bewezen diensten. Wordt gewaardeerd tegen basisprijzen (zie 'basisprijzen').

Productieprofiel: Geeft aan of een economische sector in een stad is onder- of oververtegenwoordigd ten opzichte van Nederland.

Productiviteit (of: arbeidsproductiviteit): Bruto toegevoegde waarde per werknemer (gemeten in arbeidsvolume). Dit betreft de in geld uitgedrukte waarde die aan een product of dienst wordt toegevoegd, gedeeld door het aantal hiertoe ingeschakelde werknemers. Zie ook onder 'productie', 'bruto toegevoegde waarde' en 'arbeidsvolume'.²⁷

Regionaal investeringsklimaat: In opdracht voor het ministerie van Economische Zaken is het investeringsklimaat in een groot aantal regio's in binnen- en buitenland in kaart gebracht op 32 aspecten. De aspecten zijn ingedeeld in zeven themavelden: marktrelaties, arbeidsmarkt, vestigingssituatie, infrastructuur, kennisinfrastructuur, leefomgeving en overheid. De score die ondernemers van de regio Den Haag aan hun regio geven, staat weergegeven in figuur 6.2. Daarin geven de 'bolletjes' de positie van De regio Den Haag weer binnen de bandbreedte van alle andere regio's. Een positie rechts binnen de bandbreedte (bijv. 'zakelijke diensten') geeft aan dat de regio op dit aspect relatief goed wordt beoordeeld door haar eigen ondernemers.

Regionale arbeidsmarktprognoses: De arbeidsmarktprognose CWI wordt jaarlijks gemaakt. Ze geeft de verwachte arbeidsmarktontwikkeling 2003-2004 is, waarbij gebruik is gemaakt van een drietal scenario's. In het hoge scenario is gewerkt met een economische groei van 1,5 % in 2003 en 2,5 % in 2004, in het middenscenario met respectievelijk 0,5 % en 1,5 % en in het lage scenario met respectievelijk -0,5% en 0,5%. Het middenscenario is doorgetrokken tot en met 2008. Daarvoor is voor de jaren 2005-2008 uitgegaan van een economische groei van 2,25% per jaar.

RPA-regio: Regionale platforms arbeidsmarktbeleid (de Wet SUWI). De platforms dienen als vehikel voor regionaal overleg tussen partijen die actief zijn op de markt van werk en inkomen.

RBA-regio: 18 gebieden vastgesteld door het Regionaal Bestuur van de Arbeidsvoorziening (Arbeidsvoorzieningswet 1996).

Startersprofiel: Geeft aan of startende bedrijven in een bepaalde sector in een stad onder- of oververtegenwoordigd zijn ten opzichte van Nederland.

---

²⁷ De productiviteit van overheidsdiensten (bruto toegevoegde waarde gedeeld door het arbeidsvolume) wordt door het CBS op een andere manier berekend dan voor de commerciële sectoren (zoals industrie, bouw, zakelijke dienstverlening etc). Bij gebrek aan omzet- of productiecijfers wordt hier uitgegaan van de sommatie van de totale bruto loonsom (als benadering van de waarde van alle geleverde producten en diensten), minus de kosten van de gebruikte producten en diensten (bv. gebouwhuur, catering, schoonmaakdiensten, externe accountants etc etc). Deze laatste kosten zijn namelijk opbrengsten voor andere branches. De resterende som wordt vervolgens gedeeld door het aantal werknemers (arbeidsvolume).

Uitgaande pendel: Forenzen die in Den Haag wonen, maar elders werken.

Werkgelegenheid: Werkzame personen, die minstens 12 uur per week werken.

Werkloosheid: Personen zonder werk (15-64 jaar), die wel voor de arbeidsmarkt beschikbaar zijn (niet-werkende werkzoekenden).

Werkloze beroepsbevolking: Het deel van de beroepsbevolking dat niet werkt of minder dan twaalf uur per week werkt.

Werkzame beroepsbevolking: Het deel van de beroepsbevolking dat werkt voor ten minste twaalf uur per week.